

POBOŽNOST I VJERSKI CEREMONIJAL U SREDNJOVJEKOVNOM SPLITU

Borojević, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:312393>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-12**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET**

DIPLOMSKI RAD

**POBOŽNOST I VJERSKI CEREMONIJAL U
SREDNJOVJEKOVNOM SPLITU**

MATEA BOROJEVIĆ

Split, 2024.

Odsjek Odsjek za povijest

Studij Dvopredmetni studij povijesti i povijesti umjetnosti

Predmet Svakodnevni život jadranskog srednjovjekovlja

**POBOŽNOST I VJERSKI CEREMONIJAL U SREDNJOVJEKOVNOM
SPLITU**

Student:

Matea Borojević

Mentor:

izv. prof. dr. sc. Tonija Andrić

Split, rujan 2024.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Štovanje svetaca u Splitu.....	3
2.1. Izvori.....	3
2.2. Sveti Dujam.....	5
2.2.1. Identitet.....	6
2.2.2. Translacija moći i početak crkvene organizacije u Splitu.....	6
2.3. Sveti Staš.....	9
2.4. Sveti Arnir.....	9
2.5. Sveti Feliks.....	12
2.6. Kult Djevice Marije.....	12
3. Pučka pobožnost u srednjovjekovnom Splitu.....	14
3.1. Ceremonijal.....	14
3.2. <i>Festum S. Domnii</i>	15
3.3. Iskazivanje pobožnosti milosrdnim legatima (<i>ad pias causas</i>) i za spas duše (<i>pro anima mea</i>).....	19
3.3.1. Mise zadušnice i molitve svećenika.....	24
3.3.2. Hodočašća.....	27
3.4. Bratovštine.....	30
4. Nove okolnosti – utjecaj opasnosti na pobožnost.....	34
4.1. Utjecaj turske opasnosti.....	34
4.2. Utjecaj kuge.....	35
5. Zaključak.....	38
Objavljeni izvori.....	40
Bibliografija.....	40
Popis mrežnih stranica.....	45
Sažetak.....	47
Abstract.....	48

1. Uvod

Pobožnost je bila središnji aspekt društvenog i duhovnog života u srednjovjekovlju, oblikujući svakodnevicu, rituale i zajedničke vrijednosti njegovih stanovnika. Ona nije bila samo odraz osobne duhovnosti već i način djelovanja u javnom prostoru, gdje su se individualna i kolektivna iskustva prožimala s lokalnim kulturnim i religijskim tradicijama. Pučka se pobožnost razvija unutar zajednice i reflektira njezine specifične kulturne i društvene okolnosti. Ona je izraz osobne i kolektivne religioznosti koja često odgovara na potrebe, strahove i nade ljudi, te se može prilagoditi različitim životnim situacijama.

Kao važan grad na jadranskoj obali, Split je bio središte religioznih aktivnosti koje su prožimale sve aspekte života, od politike, javnih ceremonija do privatnih molitvi u obiteljskim krugovima. Iako iskazivanje pobožnosti samo po sebi nije bilo dio službene liturgije, Crkva je imala ključnu ulogu u oblikovanju moralnih i etičkih normi djelujući kao glavni autoritet u gotovo svim aspektima života. Sve to budilo je duboko strahopoštovanje u srednjovjekovnom čovjeku, što je dodatno poticalo njegovu predanost vjeri, koja se očitovala kroz razne oblike pobožnosti. Kroz milosrdne legatate, zamjenska hodočašća, sudjelovanje u bratovštinama i održavanje raznih ceremonijala, stanovnici Splita nisu samo izražavali svoju religijsku odanost, već su i stvarali složenu mrežu socijalnih odnosa i zajedničkih identiteta.

Ovaj rad istražuje različite aspekte pobožnosti u srednjovjekovnom Splitu, usredotočujući se na način na koji su vjernici izražavali svoju vjeru kroz navedene oblike religijskih praksi. U prvom se dijelu rada donose podaci o svecima štovanima u Splitu. To je prije svega sveti Dujam, zaštitnik grada i svetac čije je štovanje tijekom stoljeća ostavilo najviše traga te formiralo Split onakvim kakvim ga danas poznajemo. Nešto manju, ali ipak značajnu ulogu u kreiranju identiteta grada imaju mučenici sveti Staš, Arnir i Feliks. Posebno mjesto u katoličkoj tradiciji zauzima Bogorodica, čiji kult doseže vrhunac popularnosti na prijelazu iz srednjeg u novi vijek. U drugom dijelu cilj je prikazati ceremonijal na primjeru *Feste sancti Domni*, te analizirati dostupne materijalne izvore, od kojih su najvažniji milosrdni legati, i kroz njih prikazati kako su ovi oblici pobožnosti doprinijeli oblikovanju društvenog tkiva Splita, istovremeno čuvajući i razvijajući njegov kulturni i vjerski identitet.

Značajan segment srednjovjekovne historiografije posvećen je crkvenoj povijesti, što je razumljivo s obzirom na snažan utjecaj Crkve na različite aspekte života. Iako pobožnost kao zasebna tema nije sustavno obrađivana, osobito u djelima starijih autora koji su često davali prednost političkoj povijesti, ona je ipak implicitno prisutna u istraživanjima teologije, hagiografije, crkvenih institucija, kao i u kontekstu političke i društvene povijesti. Stoga su

kao polazišna točka za istraživanje ove teme od velikog značaja sinteze crkvene, odnosno srednjovjekovne povijesti poput djela Franje Šanjeka i Tomislava Raukara¹. U recentnije vrijeme, pisanju o pobožnosti detaljno se posvetio Zoran Ladić koji donosi niz radova religiozne tematike, a značajan doprinos na istom području ostvarila je i Tonija Andrić svojim istraživanjima arhivske građe iz 15. stoljeća o splitskim obrtnicima. Istraživanja navedenih autora ujedno čine okosnicu ovog diplomskog rada. Obzirom da je riječ o temi koja spaja znanja iz više disciplina kao što su povijest i povijest umjetnosti, teologija, arheologija, etnologija i slične, za pisanje rada neophodna je bila konzultacija s djelima stručnjaka poput Nenada Cambija, Cvite Fiskovića i mnogih drugih.

Ovaj rad, osim što sintetizira postojeću znanstvenu literaturu, temelji se i na analizi objavljenih izvora. Ključne informacije o zakonima i kulturnim normama nalazimo u statutu grada Splita, s posebnim naglaskom na prvu knjigu. Usporedba tih odredbi sa statutima drugih gradova istočnojadranske obale omogućuje dublji uvid u specifičnosti vjerskih praksi ovog područja. Iako su srednjovjekovni kroničari poput Tome Arhiđakona i Kuteja često manje pouzdani, njihova djela i dalje pružaju vrijedne podatke koji dopunjuju naše razumijevanje povijesnog konteksta i religijskih običaja u srednjovjekovnom Splitu.

Cilj ovog rada je odgovoriti na ključna pitanja kao što su: *Kako se manifestirala pobožnost u Splitu tijekom srednjeg vijeka te koji su bili njezini motivi? Kako su utjecaji izvanjskih čimbenika, poput ratova i epidemija, oblikovali vjersku praksu?*

¹ Djela će biti citirana dalje u bilješkama.

2. Štovanje svetaca u Splitu

Počeci kršćanstva u Splitu usko su povezani sa širenjem kršćanstva u rimskoj provinciji Dalmaciji te duboko ukorijenjeni u povijesti Salone i Dioklecijanove palače. Nova vjera širila se Rimskim Carstvom od 1. stoljeća nakon Krista, uglavnom posredstvom trgovaca, vojnika i misionara. Dalmacija nije bila izuzetak, te je kršćanstvo polako, ali sigurno, našlo put do ovih krajeva. Danas je općeprihvaćeno mišljenje kako je sveti Pavao posredstvom svog učenika Tita bio prvi koji je širio Kristov nauk na području Ilirika, odnosno Dalmacije.² Govorimo o vremenu kada je kršćanstvo još bilo u povojima. U narednim stoljećima sve će se više razvijati i strukturirati, ali i širiti čemu će posebno doprinijeti propovjedači od kojih je za ovu temu najvažniji sveti Dujam. S njime se na splitskom području razvija pobožnost koja nije pod utjecajem Crkve već nastaje iz potrebe samoga puka - pučka pobožnost. Puk svecima pridaje ulogu čuvara i zaštitnika od raznih pošasti, ovisno o karakteru određenog razdoblja, vremenom postaju dijelom tradicije, a štuju se najčešće oni lokalni. Tako u Splitu najveći značaj imaju sveci koji su stradali mučeničkom smrću u vrijeme dok su djelovali na području Salone, kasnije Splita a to su prije svega zaštitnici grada sveti Dujam i sveti Staš, zatim mučenici Feliks i Arnir, Posebno mjesto u pučkoj pobožnosti zauzima i kult Djevice Marije.³

2.1. Izvori

O navedenim svecima sačuvani su brojni izvori koji svjedoče o njihovom životu, djelima i mučeništvu. Dijelimo ih na pisane i na materijalne. Valja naglasiti kako se kao glavni nedostatak kod pisanih izvora javlja sumnja u njihovu povijesnu istinitost. Naime, nerijetko se javljaju slučajevi u kojima se stvarni događaji isprepliću s elementima legendi, posebno kada je riječ o hagiografijama, stoga je kroz povijest često bilo teško odvojiti mit od stvarnosti, što će se jasnije očitovati u poglavljima koja slijede.

² Nenad Cambi, "Počeci kršćanstva u Dalmaciji: Povijesni aspekt." *Adrias : Croatian Academy of Arts and Sciences Split Institute of Arts and Sciences journal*, No. 20, 2014., str. 121.-122.; Isto spominje i Toma Arhidakon u: *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (prir. Olga Perić i Mirjana Matijević Sokol), Split: Književni krug, 2003., c. III. str. 13.: "Blaženi Pavao apostol bio je prvi koji je širio evanđelje Kristovo od Jeruzalema sve do Ilirika. On sam ipak nije osobno došao u Ilirik propovijedati nego je poslao svoga učenika Tita, kako kaže Timoteju: "Krescent ode u Galaciju, Tit u Dalmaciju." Blaženi je Tit došao do krajeva Dalmacije propovijedajući narodima riječ spasa, no nije tamo dugo ostao."

³ Arsen Duplančić, Milan Ivanišević, Slavko Kovačić, *Sveti Dujam : štovanje kroz vjekove*, Split : Crkva u svijetu, 2004., str. 10-22; O razvoju kršćanstva u srednjem vijeku vidi u: Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata: srednji vijek*, Zagreb, 1993., str. 180-211

O Dioklecijanovim progonima pisala su dva njegova suvremenika – Laktancije⁴ i Euzebije, odnosno *Crkvena povijest* iako ne spominju izričito salonitanske mučenike, važna su jer donose sliku o kršćanstvu u njegovim počecima, i veoma iscrpno opisuju Dioklecijanove progone njegovih sljedbenika općenito.⁵

U svom djelu Konstantin Porfirogenet,⁶ bizantski car koji je vladao u 10. stoljeću, donosi važne podatke o narodima kojima je upravljao te njihovoj povijesti. U dvadeset i devetom poglavlju piše o povijesti provincije Dalmacije. Iako ne pripovijeda čitave legende o salonitanskim mučenicima, spominje „hram svetoga Dujma, u kome leži sam sv. Dujam“, kao i činjenicu da je „u tom gradu sahranjen i sveti Anastazij“.⁷

Jedno od najvažnijih djela za proučavanje salonitanske i splitske povijesti, ali i za pisanje ovog rada jest *Historia Salonitana*⁸ Tome Arhidakona.⁹ Njegova kronika satkana je iz dva dijela. Prvi dio opisuje događaje prije njegova vremena, još od Liburna, Grka i Rimljana, koji su pisani na temelju vrela, no Toma ne navodi o kojim izvorima je riječ i jesu li bili vjerodostojni, stoga ove podatke valja uzeti s rezervom. Drugi dio je svjedočanstvo o događajima koji su se odvijali u vrijeme kada je on sam živio, piše ih iz svoje memorije ili na temelju isprava koje je sam vidio. Za potrebe ovog rada vrlo su korisna poglavlja koja govore o svecima Dujmu, Anastaziju i Arniru, a u nekoliko navrata spominje se i crkva Sv. Feliksa. Tri su poglavlja koja donose podatke o salonitanskim mučenicima: *De sancto Domnio et sancto Domnionu* („O svetome Dujmu i svetome Domnionu“), *Qualiter ad insulas Salonitani fugerunt* („Kako su Salonitanci pobjegli na otoke“), *De translatione sanctorum Domnii et*

⁴ Kršćanski pisac koji je živio na prijelazu 3. u 4. stoljeće, podrijetlom iz Afrike. Prvo je radio na dvoru cara Dioklecijana kao učitelj, no nakon pokrštavanja prelazi u službu cara Konstantina, gdje postaje tutor njegovu sinu Krispu. Zbog lijepog načina izražavanja prozvan je “kršćanskim Ciceronom”. - “Laktancije Firmijan, Lucije Cecilije”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 24.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/laktancije-firmijan-lucije-cecilije>>.

⁵ Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, “O smrtima progonitelja”, (ur. Nenad Cambi), Split: Književni krug, 2005.; Euzebije Cezarejski, “Crkvena povijest”, (ur. Marijan Mandac), Split: Služba Božja, 2004.

⁶ Konstantin VII. Porfirogenet bio je bizantski car koji je vladao u 10. stoljeću. Bavio se kulturnopolitičkom i književnom djelatnošću, a za povijest Hrvata važno je njegovo djelo *O upravljanju carstvom* koje je napisao kao priručnik svom sinu i budućem caru Romanu. Više u: Hrvoje Gračanin, “Od Hrvata pak koji su stigli u Dalmaciju odvojio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom : Razmatranja uz DAI c. 30, 75-78”, *Povijest u nastavi*, Vol. VI No. 11 (1), 2008., str. 67-68

⁷ Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, (ur: Mirko Mađor), Zagreb: Dom i svijet, 2003., XXIX, str. 5

⁸ Djelo o kojem postoji mnogo nepoznanica, a sadržajem je vrlo slično Tominoj *Kronici* jest *Historia Salonitana maior*. Obuhvaća događaje do 1185. godine, i u njoj pronalazimo još jedan životopis svetog Dujma te zaključke sa Splitskog sabora iz 925. godine. Više o problematici djela vidi u: Nada Klaić, *Historia Salonitana maior*, Beograd, 1967., str. 1-23; Mirjana Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, Jastrebarsko 2002., str. 11-24

⁹ Toma Arhidakon, *HS*, str. 329

Anastasii („O prijenosu svetih Dujma i Staša“), a jedno govori o svetom Arniru - *De Raynerio archiepiscopo* („O nadbiskupu Arniru“). Iako je *Historia Salonitana* jedno od najvažnijih vrela za proučavanje srednjovjekovne povijesti Dalmacije, koje pruža znatan broj korisnih informacija, također se pokazalo da obiluje nelogičnostima, netočnim informacijama i pokušajima manipulacije prave istine. Toma, slučajno ili namjerno, propušta spomenuti neke činjenice, što je vidljivo već u prvim poglavljima o svetom Dujmu. Kroz djelo se može uočiti njegova pristranost prema crkvi koja se očituje i u namjernom izostavljanju dijela o crkvenim saborima 925. i 928. godine da bi prikazao Splitsku crkvu kao metropoliju još od vremena Salone, kao i tendencija da se dokaže primat splitske crkve nad ostalima.¹⁰

Još jedna zbirka objavljenih izvora donosi vijesti o splitskim svecima. *Illyricum Sacrum* je monumentalno historiografsko djelo koje se bavi crkvenom poviješću na području Ilirika, pa sadrži i povijest hrvatskih zemalja. Glavni inicijator i urednik bio je talijanski isusovac Daniel Farlati.¹¹ Ovo djelo, napisano na latinskom jeziku, smatra se jednim od najvažnijih povijesnih izvora za proučavanje crkvene povijesti na tim prostorima. U djelu je Farlati sakupio veći broj legendi o Dujmu i Stašu. Sveukupno je objavio šest životopisa sv. Dujma (*Acta s. Domnii*), tri životopisa sv. Anastazija (*De Vita et Martyrio S. Anastasii*), te tri redakcije legende o translaciji moći mučenika (*Historiae Translationis*).¹² U vrijeme pisanja svojih tekstova, Farlati je vrela kojima se koristio smatrao pouzdanima, no kasnije će se pokazati kako su ti hagiografski uradci dvojbene povijesne vrijednosti.¹³

2.2. Sveti Dujam

Poseban značaj u kršćanskoj tradiciji pripada svecima zaštitnicima kao duhovnim čuvarima i zagovornicima bilo da se radi o pojedincu, obitelji, zajednici, gradu ili zemlji. Njihovo štovanje oblikovalo je religijske običaje i kulture kroz stoljeća, a sveti Dujam pravi je dokaz kako jedna svetačka figura može oblikovati identitet grada povezujući prošlost i sadašnjost kroz kulturu i religiju.

¹⁰ Toma Arhidakon, *HS*, c.III., str 13: „Na njegovo mjesto blaženi Petar, prvi među apostolima, pošalje nekog svoga učenika, po imenu Dujma, po narodnosti Sirijca iz Antiohije, da narodima Dalmacije propovijeda riječ života što je Tit bio započeo.“

¹¹ „*Illyricum sacrum*.“ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 12.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/illyricum-sacrum>>

¹² *Legende i kronike*, (ur. Vedran Gligo, Hrvoje Morović), Split: Čakavski sabor 1977., str. 16

¹³ Ivan Bodrožić, „Bitni teološki elementi životopisa sv. Dujma objavljenih u Farlatijevu *Illyricum sacrum*“, *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, (ur: Joško Belamarić, Bratislav Lučin, Marko Trogrlić i Josip Vrandečić) Književni krug Split, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu. Split, 2014., str. 140

2.2.1. Identitet

No, tko je zapravo bio sveti Dujam? Zahvaljujući raznim legendama dugo vremena vladalo je mišljenje o njegovu apostolskom podrijetlu. Konfuzija je nastala iz tumačenja o dvama mučenicima sličnog imena - Domnusa i Domniona. Tako i Toma Arhiđakon u svom djelu *Historia Salonitana* Dujma predstavlja kao Sirijca iz Antiohije, propovjedača kojeg je sam apostol Petar poslao da širi riječ Božju u Salonu, glavni grad rimske provincije Dalmacije. Tu je osnovao kršćansku zajednicu i proširio kršćanski nauk zbog čega je i bio pogubljen.¹⁴ Prema ovoj tradiciji, splitski zaštitnik bio je suvremenik apostola Petra, dakle njegovo djelovanje smješta se u prvu polovinu 1. stoljeća po Kristu, pa od tada i splitska crkva vuče svoje korijene. S druge strane, Toma navodi kako je na prijelazu iz 3. u 4. stoljeće živio drugi mučenik sličnog imena – Domnion. On je bio dvorjanin cara Dioklecijana koji je ubijen na putu za Rim jer se nije htio odreći kršćanske vjeroispovijesti.¹⁵ Ova legenda vremenom je postala povijesna istina zahvaljujući kojoj je Splitska crkva dobila na legitimitetu.¹⁶ U *Bulletinu* iz 1901. godine objelodanjena je rasprava naslova „Storia e leggenda di san Domnion o Doimo, vescovo e martire di Salona...” u kojoj Bulić iznosi mišljenje kako je identitet drugog Dujma puka izmišljotina koja je za cilj imala podizanje autoriteta Splitske crkve, dokazujući kontinuitet salonitanske, odnosno Splitske crkve koja navodno postoji još od apostolskih vremena.¹⁷ To se naposljetku pokazalo točnim¹⁸, te je utvrđeno kako je svetac uistinu živio na prijelazu iz 3. u 4. stoljeće, odnosno u vrijeme cara Dioklecijana. Prvi čovjek salonitanske crkve pogubljen je, zajedno s još nekoliko vjernika, 10. travnja 304. godine.¹⁹

2.2.2. Translacija moći i početak crkvene organizacije u Splitu

Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije, bila je najvažniji grad istočne obale Jadrana sve do kasne antike. Prelazak iz antike u srednji vijek donio je mnoge promjene, a

¹⁴ Toma Arhiđakon, *HS*, c. III., str. 13.

¹⁵ Legendu o njegovu životu i mučeništvu vidi u: Toma Arhiđakon, *HS*, c.III., str. 13

¹⁶ Frane Bulić, Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb: Tiskara hrvatskog kat. tiskovnog društva, 1912., str. 12

¹⁷ Željko Rapanić, "Sveti Dujam – splitski patron", u: Željko Rapanić, Milan Ivanišević, Zvonimir Buljević, *Sveti Dujam*, Split: Biblioteka Buvina, 1997., 23-24 str. 22

¹⁸ U utvrđivanju prave povijesne istine pomogao je pronalazak ulomka nadgrobne ploče biskupa Prima, Dujmova nećaka iz 325. godine. U prilog ovim tvrdnjama ide i analiza imena prema kojoj su *Domnio* i *Domnius* isto ime u dva različita oblika, odnosno prvo je grčkog (*Domnio*, *-ionis*), a drugo latinskog (*Domnius*, *-ii*) porijekla. Više u: Frane Bulić, "Sarcofago di Primus vescovo nipote di Domnion martire", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 23, 1900., str. 282

¹⁹ Emilio Marin, "Biskupi Venantius, Domnio i Primus", u: *Starokršćanska Salona, Latina et Graeca*, Zagreb, 1998., str. 24-27

uzrok i točno vrijeme propasti Salone ostaju nejasni, iako se najčešće spominje sredina 7. stoljeća.²⁰ Nakon što je Salona propala, a s njom i crkvena organizacija, Split je u 10. stoljeću postao metropolija.²¹ Razdoblje između propasti Salone i uspostave metropolije u Splitu slabo je dokumentirano, a dostupni izvori, pružaju ograničene informacije, često iz kasnijih perioda.

Temelj za proučavanje ovog razdoblja je "Historia Salonitana"²² Iako Toma ne specificira točne datume, povijesni kontekst sugerira da su se doseljenici iz Salone vratili u Split nakon sredine 7. stoljeća. Tada se javlja osoba Ivana Ravenjanina, koja će biti ključna za obnovu crkvenog života u Splitu. *De Iohanne primo archiepiscopo Spalatino* ("O prvome splitskome nadbiskupu Ivanu"). Poglavlje započinje riječima o Ivanovu poslanju u Dalmaciju s ciljem propovijedanja riječi Božje. Ni u ovom poglavlju Toma nije odredio vrijeme Ivanova dolaska, kao ni ime pape koji ga je poslao. Kako od propasti Salone nije postojalo crkveno uređenje pa tako ni sam biskup, Ivan je, prema Tominim riječima, potaknuo stanovnike novog grada da obnove nekadašnju tradiciju, što su ovi i napravili izabravši upravo njega za prvog splitskog nadbiskupa.²³ Zanimljivo je kako Toma ne propušta naglasiti kontinuitet između Salonitanske i Splitske crkve riječima: "Apostolska mu je stolica odobrila da Splitska crkva dobije povlastice koje je Salona od davnine imala."²⁴ Dalje pripovijeda kako je po stupanju na dužnost počeo sređivati crkvenu organizaciju, obnavljati crkve u Dalmaciji i Sklavoniji, te je u konačnici očistio carski mauzolej od idola i posvetio ga Blaženoj Djevici Mariji,²⁵ pretvorivši ga tako u katedralu.

U idućem, XII. poglavlju Toma opisuje proces prenošenja relikvija sv. Dujma i sv. Staša iz Salonitanskih ruševina u novu splitsku katedralu, koji se odvijao u velikoj žurbi i „strahu da ih slučajno ne napadnu Slaveni.“²⁶ Zanimljivo je da se dijelovi ovog opisa podudaraju s legendom o Svetom Dujmu koju donosi Farlati, a nastala je po predlošku Adama Parižanina,

²⁰ Više o provalama Avara i Slavena te propasti Salone u: Željko Rapanić, „Propast Salone“, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/43 2016., str. 139.

²¹ Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, knjiga I. Split, 2004., str. 99

²² Toma Arhidakon, *HS*, c. X, str. 45.

²³ Isto, str. 49

²⁴ Isto

²⁵ Isto "Kad je vidio da u narodu raste ljubav k služenju Bogu, započne hvalevrijedan posao. Jupiterov hram, koji je bio podignut u samom carskom zdanju na povišenim zidovima, očistio je od likova poganskih bogova i postavio vrata i zasune. Tada se na objavljenu svečanost posvećenja odasvud skupio mnogobrojan narod. Stvorio je on, dakle, od onoga hrama crkvu, posvetivši je u slavu Božju i slavne Djevice Marije uz veliku pobožnost i radost svih koji su bili došli. Odredio je da tamo bude kler koji će svakoga dana smjerno obavljati bogoslužje."

²⁶ Isto, str. 51

stoga možemo zaključiti kako se Toma u stvaranju koristio njegovom ostavštinom.²⁷ Nadalje, Toma pripovijeda kako su građani stigavši u Split shvatili da su donijeli tijelo svetog Staša umjesto Dujma, stoga su se idući dan vratili u Salonu. Posmrtni ostatke svetaca smjestili su u novoposvećenu crkvu.²⁸

U ovom opisu postoji jedna nejasnoća. Naime, četiri poglavlja prije Toma po prvi put spominje relikvije salonitanskih mučenika kada govori o misiji opata Martina iz 641. godine. U vrijeme pape Ivana, koji je po narodnosti bio Dalmatinac, izvjesni opat Martin širom Dalmacije i Istre sakupio je svetačke relikvije koje je donio papi u Rim. One su potom smještene u kapelu Sv. Venancija koja se nalazi u crkvi Sv. Ivana Lateranskog.²⁹ Postavlja se pitanje kako je moguće da su relikvije prenesene iz Salone u Split, ako postoje jasni dokazi da ih je opat Martin prenio u Rim? Odgovor na to pitanje dobiven je 1962. godine kada je u kapeli Sv. Venancija u Rimu izvršena rekognicija moći kojom se pokazalo da je opat Martin donio samo manji dio relikvija, tj. fragmente kostiju sveukupne mase od 3 kg,³⁰ stoga je ostatak moći mogao biti pohranjen u splitskoj katedrali. Nad posmrtnim ostacima svetaca grade se oltari, njegov grob postaje mjesto hodočašća i vjerske pobožnosti. Od tada se kao titular crkve, odnosno katedrale u srednjovjekovnim vrelima najčešće navodi sv. Dujam, koji je do danas ostao najpopularniji naziv, dok se uz njega rjeđe kao naslovnici crkve spominju sv. Staš, Kuzma i Damjan.³¹ Unatoč popularnosti solinskog mučenika i kolokvijalnom nazivu Katedrala sv. Duje, glavni oltar je do danas ostao posvećen Djevici Mariji, odnosno Uznesenju Blažene Djevice Marije.

²⁷ U svom djelu *Illyricum Sacrum* Farlati donosi biografije svetog Dujma (čak šest verzija) i Staša (tri životopisa) koje su najvjerojatnije nastale po predlošku Adama Parižanina, glazbenika i hagiografa koji je u XI. stoljeću boravio u Splitu i na nagovor nadbiskupa Lovre zabilježio i dotjerao stare legende o Dujmu i Stašu. Vidi više u: Bratislav Lučin, „Povratak Adama Parižanina“, *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, 2014., str. 97 / *Illyricum sacrum (Illyrici sacri tomi I-VIII)* (ur. Daniele Farlati (I.-V.), Jacopo Coleti (VI.-VIII.)), Venecija, 1751.-1819., I., str. 419.; Matijević-Sokol, M., *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, str. 254

²⁸ Toma Arhiđakon, *HS*, c. XII., str. 51

²⁹ Iako je Tomin tekst gotovo identičan onome u *Liber Pontificalis*, razlikuju se po opisu mozaika u Lateranskoj bazilici. U potonjem izvoru među salonitanskim mučenicima ne stoji ime svetog Dujma: ”U isto vrijeme podigao je crkvu blaženim mučenicima Venanciju, Anastaziju, Mauru i mnogim drugim mučenicima, čije je relikvije naložio dovesti iz Dalmacije i Istre te ih pohranio u spomenutoj crkvi pored Lateranske krstionice, uz oratorij blaženog Ivana Evanđeliste.”- Toma Arhiđakon, *HS*, c. VIII., str. 39; Usporedi: M. Matijević Sokol, 2002., 73-74.

³⁰ Makso Pelosa, “Rekognicija relikvija dalmatinskih i istarskih mučenika u oratoriju svetog Venancija kod baptisterija lateranske bazilike u Rimu 1962-1964 godine”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXIII.-LXIV., 1961.-1962., 163.-180

³¹ Tomislav Marasović, ”Splitska katedrala u ranome srednjem vijeku”, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 4. No. 1., 2010., str. 177

2.3. Sveti Staš

Godine 304. Dioklecijan izdaje novi, četvrti edikt protiv kršćana. Predaja kaže kako je baš tada, u vrijeme najžešćih progona, u Salonu pristigao jedan suknar, odnosno bojadisar podrijetlom iz Akvileje, kako bi se bavio tim obrtom u Salonu. Njegovo ime bilo je Anastazije, u Splitu popularniji kao Staš.³² Pošto je bio uzoriti kršćanin, odmah je na kuću uklesao simbol svoje vjere - križ. Nedugo zatim, netko od sugrađana prijavio ga je vlastima koje su ga odmah uhitile i odvele pred sud. Ne odričući se svoje čvrste vjere, Anastazije biva osuđen na smrt, i to na vrlo neuobičajen način, koji nije bio prakticiran među rimskim građanima. Naime, namjesnik Julus odlučio ga je mučiti utapanjem u rijeci Jadro s mlinskim kamenom oko vrata.³³

U Salonu je u to doba živjela imućna žena po imenu Asklepija. Pošto je i sama bila kršćanka, no u tajnosti za razliku od sv. Staša, naredila je svojim slugama da mučenikovo tijelo izvuku iz rijeke i pokopaju ga u njenom vrtu izvan grada. Naknadno je nad grobom podignula mauzolej s ukopnim mjestima za sebe i muža. Svake godine na dan mučeništva sv. Staša 26. kolovoza tu se sakupljalo mnoštvo ljudi, pa se javila potreba za smještanjem svih tih hodočasnika. Stoga su podignute dvije bazilike, a lokalitet se danas naziva Marusinac.³⁴ Ove informacije svjedoče vrlo ranom razvijanju kulta sv. Staša. Iako je riječ o Salonu, a ne Splitu, logično bi bilo zaključiti da je i ova tradicija prenesena u novi grad zajedno s ostalima. To će i potvrditi kasniji prijenos relikvija, kao i posvećenje oltara.

2.4. Sveti Arnir

Sveti Rajnerije (*Rainerius*), u hrvatskoj, odnosno splitskoj tradiciji naziva se sveti Arnir. Bio je splitski nadbiskup i mučenik iz 12. stoljeća, koji se posebno štuje u Dalmaciji, a najstarije podatke o njegovu životu donosi Toma Arhiđakon u XXI. Poglavlju naslovljenom "O biskupu Arniru" (*De Raynerio archiepiscopo*).³⁵ Njegova povijest i mučeništvo povezana su s turbulentnim razdobljem političkih sukoba u srednjovjekovnoj Dalmaciji.

Sveti Arnir rođen je u Romagni u Italiji, najvjerojatnije u gradu Brescii, krajem 11. ili početkom 12. stoljeća. Bio je benediktinski redovnik i stekao je obrazovanje u

³² Bogdan Šušnjar, *Sveti Dujam i salonitanski mučenici*, Split, 2004., str. 58

³³ Isto

³⁴ Duplančić, A., Ivanišević, M., Kovačić, S., *Sveti Dujam...*, str. 16-17

³⁵ Toma Arhiđakon, *HS*, c. XXI., str. 108; Više o njegovu životu i djelovanju vidi u: Legende i kronike, uredili V. Gligo i H. Morović, Čakavski sabor, Split 1977., str. 125-142

klasičnim i teološkim znanostima.³⁶ Služio je kao biskup u Caliju, no zbog sukoba sa svećenstvom kojemu je smetala njegova pretjerana krepost, papa ga je poslao u Split 1175. godine gdje je bilo upražnjeno mjesto nadbiskupa.³⁷ Toma o njegovoj službi govori vrlo pohvalno, navodi kako je crkvu i kler vodio razborito, a uz to je uspio povećati i imetak crkve.³⁸ Naziva ga “postojanim i neustrašivim”,³⁹ a te osobine će ga kraju stajati glave. Naime, na Mosoru su postojali posjedi oko kojih su se sporili splitska crkva i Kačići.⁴⁰ Arnir je jednog dana došao na to mjesto obilježiti crkveni posjed, no u tome ga je prekinuo neki Nikola⁴¹ sa svojom rodbinom grubo ga vrijeđajući i prijeteci.⁴² Arnir se nije uplašio prijetnji, već je nastavio tvrditi kako je to zemlja koja pripada Splitskoj crkvi. Razbješnjeno tim riječima, mnoštvo je počelo bacati kamenje na nadbiskupa i nisu se zaustavili sve dok ga nisu ubili. Preminulog Arnira građani Splita dovezli su u grad, gdje su mu pripremili svečani sprovod, a tijelo su pokopali u crkvi Sv. Benedikta.⁴³ Toma dalje navodi kako je strašna sudbina snašla sve one koje su sudjelovali u ubojstvu nadbiskupa, kao i one koji su mu željeli zlo. Tako su neki uhvaćeni i obješeni, neki su umrli od gladi, a neki od kuge.⁴⁴ Odmah po njegovoj smrti, Arnir se u Splitu počeo štovati kao mučenik, pa se crkva Sv. Benedikta u kojoj je bio pokopan počela nazivati crkvom Sv. Arnira.⁴⁵ O raširenosti njegova kulta u Splitu svjedoče oporučni legati obrtnika iz sredine 15. stoljeća, od kojih je gotovo 15% bilo ostavljeno u svrhu štovanja splitskog nadbiskupa,⁴⁶ no stoljeće ranije, splitski statut

³⁶ Anđelko Badurina, *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1990., str. 131

³⁷ Vedran Gligo i Hrvoje Morović (ur.): ”Štenje I. Počimlje život svetoga Arnira arcibiskupa splitskoga i mučenika Isukarstova.“ *Legende i kronike*. Split 1977., str. 136.

³⁸ Isto

³⁹ Isto, str. 113

⁴⁰ O čestim sporovima na granici Splita i Poljica između vladara, crkve i lokalnih knezova govori A. Nazor koji također analizira epizodu s Arnirom i Kačićima. Vidi u: Ante Nazor, ”Granica između Splita i Poljica i splitsko-poljički sukobi u XIV. i XV. stoljeću (Dio prvi – Izdvajanje Poljica u zasebnu jedinicu i pitanje pripadnosti Primorja tijekom srednjeg vijeka)”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 20, 2002., str. 51-52

⁴¹ Nikola Kačić bio je *comes* u Poljicima, a spominje se u dokumentima iz 12. stoljeća - Vidi u: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, ur. Tadija Smičiklas (II-XII), Zagreb, 1904-1990., II, str. 241

⁴² ”Okupi se mnoštvo naroda i opkole Amira bijesno ga napadajući povicima: »Što to ti, najgori i najnepravedniji biskupe, pokušavaš protiv nas učiniti? Zar smatraš da nas možeš izbaciti 20 iz posjeda zemlje koja je pripadala našim očevima i precima? Ako se istoga trena ne povučesh, ovaj će dan biti posljednji dan tvoga života.«”- Toma Arhiđakon, *HS*, c. XXI., str. 113

⁴³ Cvito Fisković, ”Iskopine srednjovjekovne crkve sv. Eufemije u Splitu”, *Historijski zbornik*, Vol. 1 No. 1-4, 1948., str. 202

⁴⁴ Toma Arhiđakon, *HS*, c. XXI., str. 115

⁴⁵ Ivan Armanda, ”Splitski nadbiskup u povijesnim vrelima i literaturi”, *Kulturna baština* 38, Split 2012., str. 17

⁴⁶ Tonija Andrić, ”Štovanje svetaca i pobožnost splitskih obrtnika prema oporukama 15. stoljeća”, *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst* (ur. Joško Belamarić et. alt.). Književni krug Split, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu. Split 2014., str. 467

ne spominje njegov kult.⁴⁷ U njegovu čast podignuti su i neki sakralni objekti (ili preimenovani), pa se do današnjeg dana zvonik crkve sv. Eufemije, koja je stradala u bombardiranju 1878. godine, naziva zvonik sv. Arnira.⁴⁸ Posvećena mu je i kapela koju je 1444. godine uz crkvu sv. Benedikta sagradio Juraj Dalmatinac, te je ona, uz zvonik, danas njezin jedini sačuvani dio.⁴⁹

2.5. Sv Feliks

Od svih mučenika stradalih za vrijeme Dioklecijanovih progona u Saloni⁵⁰, u liturgijskoj memoriji ostala samo trojica: sv. Dujam, sv. Staš, i treći, najmanje proučavan, a time se o njemu i najmanje zna, sv. Feliks. Dok su o prvoj dvojici zabilježene mnoge legende koje opisuju njihov život i smrt, kod sv. Feliksa to nije slučaj. O njemu ne postoje pisana vrela, čak ga ni Toma ne spominje kada govori o salonitanskim mučenicima, već samo himne kojima se kroz liturgiju, u danima slavlja sveca, pripovijeda o njegovu životu.⁵¹

O štovanju sv. Feliksa na području Splita prve informacije donosi nam Toma Arhiđakon. U XV. poglavlju svoje kronike u kojemu govori o izuzeću biskupa Gornje Dalmacije, samo kratko spominje kako je "neki splitski nadbiskup Ivan"⁵² dao sagraditi crkvu svetog Feliksa nad potokom.⁵³ Obzirom da je rimski *cognomen Felix* vrlo čest, te je poznato više svetaca tog imena, povjesničarima je bilo teško razlučiti kojemu od njih je bila posvećena crkva Sv. Feliksa *super rivum*, no, u skladu s tradicijom, logično bi bilo da se radi o lokalnom svecu.⁵⁴ U prilog tome ide i podatak s kraja 4. stoljeća o stradanju mučenika u vrijeme

⁴⁷ U odredbi "O slavljenju svetkovina" navode se "svetkovine koje se moraju svečano slaviti", no među njima nema spomena o svetkovini sv. Arnira - *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo* (prir. Cvitanić, Antun), Split 1998., knj. I, gl. V., str. 11-12

⁴⁸ Arsen Duplančić, "O splitskim zvoncima", *Kulturna baština* 37, Split 2011., str. 143-144

⁴⁹ Igor Fisković, "Kiparski prikaz martirija sv. Arnira u Splitu", *Pasionska baština ... : muka kao nepresušno nadahnuće kulture*: 2, 2000., str. 476

⁵⁰ Spominju se Asterije, Septimije, Telija, Antiohijan, Paulinijan, Gajan i Venancije. - Ivan Basić, „Prežitci kulta sv. Feliksa u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku – arhitektonska pozadina kulta relikvija". *Hagiologija: kultovi u kontekstu*. ur. A. Marinković, T. Vedriš, Leykam. Zagreb., 2008., str. 190

⁵¹ Isto

⁵² Godine 1059. u Splitu je zabilježen nadbiskup Ivan, koji je podrijetlom bio Splitsčanin, što odgovara Tominu opisu. Vidi u: Gabričević, Branimir, "Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXII, 1960, Split 1967., str. 87

⁵³ Toma Arhiđakon, *HS*, c. XV, str. 67

⁵⁴ Nenad Cambi, "Antička baština samostana Sv. Frane u Splitu", *Adrias : zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, No. 12, 2005., str. 136

Dioklecijanovih progona, a koji nam donosi *Chronacha Pascalis*.⁵⁵ Tu se spominje kako je uz splitskog patrona u Dalmaciji patio i jedan Feliks.⁵⁶

Crkva Sv. Feliksa koju spominje Toma, sagrađena je u 11. stoljeću na temeljima ranije starokršćanske.⁵⁷ Navedena crkva danas je poznata kao crkva Sv. Frane, a promjena titulara dogodila se u 13. stoljeću kada raste popularnost prosjačkih redova. Da se stari kult zadržao i nakon dolaska franjevac svjedoče posebni oprost pape Aleksandra IV, koje je dodijelio u kontekstu pregradnji crkve koje su izvršili.⁵⁸ Osim na splitskoj obali, kult sv. Feliksa očuvan je jedino još u župnoj crkvi u Stobreču, gdje mu je posvećen oltar.⁵⁹

Novi interes za ranokršćanskog mučenika javio se u 16. stoljeću. Poticaj tome bio je čudesan događaj koji se zbio na svečev blagdan 18. svibnja 1551. godine, u crkvi Sv. Frane, odnosno Sv. Feliksa. Naime, predaja kaže kako je za vrijeme procesije, dok je sav kler boravio van samostana i crkve, zvono počelo zvoniti samo od sebe, što je narod protumačio kao čudo. To je nagnalo svećenike da krenu u potragu za kostima sveca, kako bi ih mogli prikladnije zbrinuti i štovati.⁶⁰

Unatoč vrlo konciznim podacima o djelovanju sv. Feliksa, njegovo štovanje tijekom stoljeća ipak je ostavilo traga na kulturnom identitetu i kolektivnoj memoriji grada Splita.

2.6. Kult djevice Marije

Djevica Marija ističe se dominantnim položajem u Katoličkoj Crkvi, a njezin kult ključan je za proučavanje pobožnosti srednjeg vijeka. Nijedan drugi svetac ne uživa toliku pažnju kao Marija. Ona se smatra središnjom figurom katoličke vjere, primjer je uzornosti mnogima, a istovremeno simbolično nosi ulogu duhovne majke svih vjernika. Osnova za razvijanje marijanske pobožnosti javlja se već u 5. stoljeću na crkvenom saboru u Efezu. Tada je potvrđena dogma o njezinu djevičanstvu, kao i činjenica da je ona *Mater Dei*, odnosno Majka Božja, što je duboko povezuje s djelovanjem Krista.⁶¹ Kasnije su joj pripisane i druge ključne karakteristike poput vjerovanja da je ostala djevica nakon rođenja

⁵⁵ *Chronicon Paschale* naziv je koji se ustalio za kroniku poznatu i pod raznim drugim naslovima kao što su *Chronicon Alexandrinum*, *Chronicon Antiochenum*, *Chronicon Constantinopolitanum* itd. Podaci o sv. Feliksu dio su poglavlja *Prologus Paschae ad Vitalem anni CCCXCIV* iz 395. godine. - Basić, I. "Prežitci kulta sv. Feliksa", str. 191

⁵⁶ Ivo Babić, *Iz dalmatinskog srednjovjekovlja*, Književni krug Split, 2019., str. 57

⁵⁷ O tome svjedoče starokršćanske spolije ugrađene u kasniju crkvu, kao i različiti ostaci arhitekture. Detaljnije o antičkoj fazi građevine vidi u: Cambi, N., "Antička baština samostana Sv. Frane u Splitu", str. 137-138

⁵⁸ Basić, I., "Prežitci kulta", str.190

⁵⁹ Prema tradiciji, sv. Feliks je bio biskup Epetija. - Isto

⁶⁰ Babić, I., *Iz dalmatinskog srednjovjekovlja*, str. 57-58

⁶¹ Josip Srebrić, "1500. obljetnica Bogorodičine slave", *Obnovljeni Život : časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 12. No. 7., 1931. str. 313

Isusa Krista, da je po božanskoj milosti bila bezgrešna te da je začeta bez grijeha. Ovakva učenja Mariji pripisuju naslove poput "Kraljica Neba," "Bogorodica," i "zagovornica kršćana."⁶²

Kada govorimo o Dalmaciji u srednjem vijeku, protukužna i protuosmanska uloga Djevice Marije bila je od iznimnog značaja u okvirima marijanske pobožnosti. To je i razumljivo s obzirom na to da je riječ o području koje je bilo izloženo velikim prijetnjama, poput čestih epidemija i osmanskih napada, što je potaknulo razvoj snažnog vjerskog kulta usmjerenog na zaštitu i zagovor Majke Božje. Zaštitnička uloga Bogorodice protiv nevjernika i kužnih epidemija u tom je razdoblju prožimala različite aspekte svakodnevnog života gradskog stanovništva. Ta je uloga bila jednako prihvaćena i na razini službene državne i crkvene politike, kao i unutar tzv. popularne pobožnosti, odnosno pobožnosti nižih društvenih slojeva, što se snažno odrazilo i na tadašnju liturgiju i umjetnost.⁶³ To je najbolje vidljivo kroz uvođenje novih blagdana, nastanak raznih himni, lauda i molitvi posvećenih Bogorodici. Isto tako, važna je i graditeljska djelatnost koja je na području Splita bila izrazito živa tijekom srednjeg vijeka. Popularnost njezina kulta očituje se prije svega u posveti splitske prvostolnice, a zatim i u nizu drugih, manjih crkava i crkvice. U tom trendu prednjačili su benediktinci koji su većinu svojih crkava u Splitu nazivali Majci Božjoj u čast. Tako su u Splitu značajne crkve i samostani kojima je titular Djevica Marija: Sv. Marije na Poljudu,⁶⁴ Sv. Marija na Pojišanu, Sv. Marija *de Taurello*, Gospe od zvonika te benediktinski samostan na Sustipanu, koji je osim svetom Stjepanu posvećen i Bogorodici.⁶⁵ Sve izneseno dokaz je važnosti Marijina kulta u vjerskom životu srednjovjekovnog puka .

⁶² „Mariology“, Encyclopedia Britannica, pristupljeno 27.08.2024., <https://www.britannica.com/topic/Mariology>

⁶³ O popularnosti Bogorodičina kulta možemo zaključiti i iz velikog broja umjetničkih ostvarenja čiji je središnji motiv, a posebno su popularne bile votivne slike. Više o toj temi u: Meri Kunčić, *Od pošasti sačuvaj nas. Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 2008., str. 124

⁶⁴ Uz ovu crkvu veže se i jedna legenda. Za jednog od nasrtaja Turaka na Split, uspjeli su ući u crkvu na Poljudu s ciljem da je opljačkaju i poruše. Na zidu je stajala slika koja je prikazivala crkvene dužnosnike, zagovornike Marijina bezgrešna začeca, između ostalog i proroka Muhameda s turbanom na glavi. Legenda kaže da su Turci, kada su vidjeli svog proroka na slici odlučili poštediti samostan. Iako se radi o legendi, samostan zaista nije pretrpio razaranja i štetu. - *Franjevačka crkva i samostan na Poljudu*, ur. Radoslav Tomić, Franjevački samostan u Poljudu, Split, 1997., str. 21

⁶⁵ Ovakav primjer zajedničke posvete karakterističan je za crkve s dvojnjom praksom - kongregacijskom i cemetrijalnom. - Nenad Cambi, „Kult Marije u Solinu i Splitu (IV.-XI. st.) u svjetlu arheološke evidencije“, *Bogoslovska smotra*, Vol. 44 No. 2-3, 1974., str. 291

3. Pučka pobožnost u srednjovjekovnom Splitu

Iskazivanje pobožnosti u srednjovjekovnom kontekstu obuhvaća širok spektar vjerskih praksi i rituala koje su vjernici prakticirali kako bi izrazili svoju vjeru, odanost Bogu i svecima, te kako bi molili za zaštitu, oprost grijeha ili ispunjenje zavjeta. Ove prakse su bile duboko ukorijenjene u svakodnevni život srednjovjekovnog čovjeka i često su bile oblikovane kulturnim i povijesnim okolnostima tog vremena. Svaki pojedinac trebao je težiti kreposti, poniznosti i moralnosti, osobinama koje je promicala sama Crkva.⁶⁶ Ona je kao posrednik između Boga i ljudi kontinuirano podsjećala vjernike o normama koje moraju poštovati kako bi zavrijedili vječni život, jer će im u suprotnom biti uskraćeno spasenje. Ljudi su zato shvaćali da će im jedino uzoran i pobožan život osigurati mjesto na nebu.

Najrašireniji oblik pobožnosti svakako su bile molitve. Molitva je srž pobožnosti i religijske prakse, način komunikacije s Bogom, kojom se izražava vjera, zahvalnost, kajanje i slično. Pobožnost se također, kao i danas, iskazivala redovitim prisustvovanjem na vjerskim događanjima poput misa i procesija. Budući da se o tako banalnim, uobičajenim praksama nisu vodile zabilješke, ili ako jesu one nisu sačuvane, pobožnost splitskog puka u ovom poglavlju prikazati ću kroz one izvore koji su nam ostali dostupni do danas, od kojih su nam od posebne važnosti oporuke splitskog puka.

3.1. Ceremonijal

Tradicija, simboli i ceremonije pojave su utkane u identitet kako nas samih, tako i svega što nas okružuje. Aristotel je to objasnio riječima:

“Onaj tko ne može živjeti u društvu ili za tim nema potrebe jer je dovoljan sam sebi, mora biti zvijer ili bog.”⁶⁷

Ta potreba za pripadnošću, kao i obilježavanjem pojedinih događaja posebno je izražena kada je u pitanju vjera. Od najranijih početaka kršćanstva razvijaju se razni ceremonijali prilagođeni određenom događanju kao načini iskazivanja pobožnosti. U početku se radilo o skromnom slavljenju euharistije, zatim su se razvile ceremonije koje označavaju prelazak iz jednog životnog stadija u drugi poput krštenja ili pogreba. Kako se širilo kršćanstvo i povećavao broj vjernika, tako je rastao autoritet pape i Crkve, a s time se granala čitava vjerska struktura i organizacija. Postupno je rasla i potreba za obilježavanjem blagdana i svetih dana, a misna slavlja postajala su sve složenijima. Izdavanjem Splitskog statuta

⁶⁶ Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*, Zagreb, 1997., str. 334.

⁶⁷ Robert Kurelić, “Simboli i ceremonije – perspektive u proučavanju srednjovjekovlja”, *Tabula : časopis Filozofskog fakulteta*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, No. 12, 2014., str. 151

blagdan sv. Dujma konačno je dobio mjesto u kalendaru vjerskih proslava, gdje je naređeno da se za blagdana treba suzdržavati od fizičkih radova, kao i svečano proslaviti svetkovinu.⁶⁸ U idućem poglavlju opisati ću kako se blagdan obilježavao u srednjem vijeku.

3.1.1. *Festum S. Domnii*

Svetac zaštitnik neodvojivi je dio vjerske tradicije svakog grada i sela kojeg štuje čitava zajednica na određeni dan u godini. Za zaštitnika nekog mjesta obično se uzima svetac koji je na neki način svojim djelovanjem ostavio traga baš na tom području: ili je učinio čudo, dobro djelo, ili je bio mučen i ubijen na tom mjestu. Ta tradicija mješavina je legendi i zbilje koja se stoljećima oblikovala. Uzimaju se neki povijesni elementi iz njegova života koji se tada isprepliću s legendama, poučnim i moralnim pričama te čudesima. Ovisno o značajkama pojedinog mjesta te karakteru svečeva djelovanja, vremenom su se razvile ceremonije i pučko-liturgijske manifestacije koje prate svaki taj pojedini događaj. Svako mjesto slavi zaštitnika na svoj način, onako kako je to dogovoreno usmenom predajom, ili pak zapisano u zakonima grada, prilagođavajući ceremonijal karakteristikama svoga kraja.⁶⁹

U tom kontekstu Blagdan Svetog Dujma najvažnija je, i jedna od najdugovječnijih ceremonija u Splitu s neprekinutim kontinuitetom obilježavanja još od srednjeg vijeka, što svjedoči dubokoj ukorijenjenosti događaja u identitet grada i njegovih stanovnika. Sveti Dujam simbolizira duhovnu zaštitu grada, povezujući Splitskane kroz zajedničku vjeru i povijest. Blagdan se svake godine slavi 7. svibnja, što je interesantno jer se za datum njegova mučeništva uzima 10. travnja.⁷⁰ Kako je došlo do tog pomicanja datuma ustvrdio je Frane Bulić. Tako važan datum zahtijeva i veliku feštu, no obzirom da je 10. travnja datum koji često spada u vrijeme korizme kada, prema pravilima liturgije, nije dozvoljeno svetkovati svece, blagdan je prenesen nekoliko tjedana kasnije, na 7. svibnja.⁷¹ Kada se blagdan počeo obilježavati nije moguće reći sa sigurnošću. Jasno je da se Dujam u Splitu štovao već od pada Salone, čemu svjedoči i žuran prijenos relikvija u novu crkvu, no to ne mora značiti da se već tada obilježavao blagdan na određen datum. Ono što pouzdano znamo jest da se svetkovina obilježavala barem od 1312. godine jer je tad napisan Statut grada Splita, u kojemu se u prvoj knjizi u nekoliko navrata spominje obilježavanje *Festivitate sancti Domnii*.⁷² Obzirom da je

⁶⁸ *Splitski statut*, knj. I., gl. V., str. 11-12

⁶⁹ Marijana Belaj, "Sveci zaštitnici u pobožnosti zajednice: studija o Krivom Putu kod Senja", *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 19 No. 1, 2007., str. 48

⁷⁰ Emilio Marin, "Biskupi Venantius, Domnio i Primus", str. 26

⁷¹ Bulić, Belvardi, "Kronotaksa", str. 17.

⁷² *Statut grada Splita*, knj. I, gl. II./III./V.

u njemu kodificirano i dotadašnje običajno pravo, za pretpostaviti je da se svetkovina obilježavala i prije. Takvom mišljenju doprinosi i sama konstrukcija teksta i rečenica u kojima se spominje: ne navodi se njezin datum, već se o blagdanu piše kao o nečemu već ustaljenome, svima poznato.⁷³

O samom ceremonijalu, odnosno o rasporedu i načinu izvođenja vjerskih obreda u srednjem vijeku, podaci su veoma koncizni. Više informacija i opisa o događanjima koja su pratila svetkovinu nalazimo tek od 18. i 19. stoljeća.⁷⁴ Ono što je od tada pa sve do danas ostao centralni događaj blagdana sv. Dujma jest misno slavlje i procesija. Iako u splitskom statutu stoji kako “svatko mora blagdan svetoga Dujma časno poštovati i slaviti”⁷⁵, ne piše što se točno pod time podrazumijeva. Ni ostali srednjovjekovni izvori ne donose opise njihova održavanja, ili ruta kojima je procesija prolazila, no za pretpostaviti je da je vrhunac svečanosti bila misa i ophod oko grada. Uzmemo li u obzir važnu ulogu koju je vjera imala u životu srednjovjekovnog čovjeka, te činjenicu kako je Crkva bila jedno od glavnih mjesta okupljanja i susreta, zaključak se nameće sam. Ipak, iz GL. II. prve knjige splitskog statuta možemo iščitati određene običaje o održavanju svečanosti u crkvi za blagdana sv. Dujma. Prema propisanoj odredbi, svakom je kućanstvu u gradu naloženo da izradi jednu voštanicu, ili barem svijeću, koju će na blagdan svetog Dujma morati donijeti u katedralu⁷⁶ Ovaj ulomak, osim što svjedoči o održavanju svečanosti u crkvi sv. Dujma, svjedoči i o nekakvoj vrsti procesije, obzirom da su svi općinski blagajnici bili dužni napraviti jednu svijeću u ime komune i prinijeti je crkvi, a građani su je bili dužni slijediti.⁷⁷

Iako je riječ o crkvenoj svetkovini, blagdan svetog Dujma za Splitskane je imao mnogo širi značaj od toga. Glavni događaj i vrhunac slavlja jest sakralnog karaktera, međutim sve ono što je taj događaj pratilo u danima prije i poslije, bilo je isključivo profanog karaktera te orijentirano na ekonomiju. Tome svjedoči i statut u kojemu je znatno više pažnje posvećeno odredbama koje se tiču trgovine i prava,⁷⁸ za razliku od samih vjerskih događanja. Zapravo se radilo o sajmu koji je bio obilježen proširenjem sloboda, uglavnom tržišnih, te priljevu

⁷³ Isto, knj. I, gl. I.:” Isto tako svatko mora blagdan svetoga Dujma časno poštovati i slaviti.” / knj. I, gl. III., str. 10 ”Isto tako određeno je i naređeno da se kazne za zločine učinjene na blagdan svetog Dujmate dan prije i dan poslije (...) moraju podvostručiti.

⁷⁴ O blagdanu sv. Dujma pisao je Bajamonti u: Julije Bajamonti, ”Nastavak povijesti Sv. Dujma”, (ur. Duško Kečkemet), *Zapisi o gradu Splitu*, Marko Marulić, Split, 1975., str. 247

⁷⁵ Isto, knj. I, gl. I., str. 9

⁷⁶ Isto, knj. I, gl. II., str. 10

⁷⁷ Isto, knj. I., gl. II., str. 10

⁷⁸ Isto, knj. I., gl. III./IV./XX.; knj. R, cap. CXI

pučanstva iz zaleđa.⁷⁹ Takvi sajmovi u Splitu su se isprva nazivali *ferie*⁸⁰, dok se već 1435. godine upotrebljava izraz *nundiane*⁸¹ u sličnoj odredbi, vjerojatno kako bi se bolje istaknula ekonomska uloga sajma, odnosno blagdana.

Gospodarske i društvene promjene koje su se događale tijekom 14. i 15. stoljeća utjecale su i na promjene u nazivlju. Velike posljedice na ekonomiju ostavile su epidemije kuge. Kao njihova izravna posljedica javlja se demografska kriza, koja je rezultirala rastom u proizvodnji stočarskih proizvoda. Takva situacija zahtijevala je pojačani promet robe iz zaleđa s lučkim gradovima.⁸² Sajmovi su bili toliko popularni da su trgovci u danima *ferie* znali prelaziti s istočne na zapadnu obalu Jadrana i obrnuto da bi prevezli svoju robu. Tako su kroz 15. stoljeće na sajmove u Markama pristizali trgovci i roba iz Splita i Šibenika.⁸³ Ekonomski potencijal ovakvih sajмова brzo su uočile i gradske vlasti, bilo da se radi o onoj mletačkoj ili lokalnoj, stoga su poticali proslavu ovakvih blagdana. O njihovoj gospodarskoj važnosti svjedoči i jedan događaj iz sredine 15. stoljeća. Obzirom da je najbolje vrijeme za održavanje sajмова od proljeća do jeseni, a blagdan svetog Ivana Trogirskog spada 14. studenog, dakle izvan tog idealnog perioda, Trogirani su tražili od pape promjenu datuma proslave na datum prenošenja njegovih relikvija, tj. 4. svibnja.⁸⁴ Zbog toga nastaje sukob između Splita i Trogira, iz praktičnog razloga: ako se blagdanski dani preklapaju, promet će se raspodijeliti na oba grada, dakle Splitski će izgubiti određeni dobitak na račun Trogira, što im, naravno, nije nikako odgovaralo. Situacija se riješila kada je mletački dužd Francesco Foscari naredio Trogiranima da nađu neki drugi datum za svoju proslavu, obzirom da je splitski sajam stariji.⁸⁵

Već je spomenuto kako je za vrijeme svetkovine vladala veća sloboda u gradu nego drugim danima, a što je to konkretno značilo možemo iščitati iz Statuta. Blagdan svetog Dujma u Splitu se slavio tri dana prije, te tri dana poslije same svetkovine.⁸⁶ U tom periodu pristup

⁷⁹ Sabine Florence Fabijanec, "Od sajma do sajma: pomorski obalni promet u ritmu svetaca zaštitnika na Jadrane krajem srednjeg vijeka", *Croatica Christiana periodica*, Vol. 38 No. 74, 2014., str. 27

⁸⁰ Ovaj naziv zabilježen je u reformaciji iz 1385. godine, knj. R., cap. CXI.

⁸¹ *Liber aureus communitatis Spalati I.*, (prir. Vedran Gligo, Marin Berket, Vladimir Rismondo, Ljerka Šimunković), Split, 1996., dok. 21, str. 138

⁸² Fabijanec, "Od sajma do sajma", str. 30

⁸³ Isto, str. 34

⁸⁴ Zrinka Novak "Život trogirske komune pod zaštitom bl. Ivana Trogirskoga i sv. Lovre", *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, god. 16, br. 4, Zagreb, 2006., str. 292.

⁸⁵ *Liber aureus*, dok. 21, str. 149.

⁸⁶ Splitski statut, knj. I, gl. I, str. 9 - Slične višednevne proslave održavale su se i u drugim gradovima istočne obale Jadrana. Tako se, primjerice, blagdan u Poreču obilježavao tri dana prije i dva dana nakon svetkovine sv. Ivana.; Više u: "Statut grada Poreča iz 1363. godine", (prir. Mirko Zjajčić), *Monumenta Historico Juridica Slavorum Meridionalum XIII*, Zagreb, 1979., knj. III., gl. XLVIII., str. 163–164

gradu je bio dozvoljen "svakome tko hoće doći",⁸⁷ što je podrazumijevalo svo lokalno stanovništvo, strance i distriktualce, dužnike, pripadnike drugih vjera, pa čak i dvojicu gubavaca.⁸⁸ Boraviti i trgovati u gradu bez plaćanja ikakve kazne ili globe mogli su svi osim onih koji su prekršili zakon i bili osuđeni zbog "prolijevanja krvi, krađe, pljačke, preljuba ili prijevare."⁸⁹ U ovu kategoriju "nepoželjnih" još su spadali i krivovjerci, te se smatralo da takvi ljudi nisu vrijedni ni Božje ni svjetovne milosti. Štoviše, ako bi prekršili ovu odredbu, pripadnici navedenih skupina mogli su biti kažnjeni od strane načelnika onako kako je on to smatrao prikladnim.⁹⁰ Još veći grijeh je bio počiniti zločin za vrijeme svetkovine svetog Dujma, odnosno na dan prije, i dan poslije. Tada su kazne bile još rigoroznije. Naime, kako bi se blagdan mogao proslaviti dostojanstveno i u miru, a da bi se ljude odvratilo od kršenja zakona, kazne su tada bivale udvostručene.⁹¹

Slavlja nisu uvijek održavana u istom obliku. To je prije svega ovisilo o društvenim i gospodarskim prilikama koje su se znale mijenjati iz godine u godinu. O tome nam svjedoči podatak iz 1515. godine, kada mletačka vlast potiče ponovno oživljavanje sajma koji je opao zbog opasnosti od Turaka.⁹² Trgovina u danima sajma označavala je uspostavu kontakata među susjednim zajednicama, a veliki priljev ljudi svakako je značio i druženja, odnosno povezivanja i na profesionalnoj i na osobnoj razini. Tome su zasigurno doprinijele i ostale pučke svečanosti poput plesova i viteških igara u kojima su sudjelovali svi slojevi društva, što dokazuje podatak iz 1535. godine u kojemu splitski nadbiskup zabranjuje svećenicima sudjelovanje u natjecanjima.⁹³ Iako su navedeni dokumenti iz 16. stoljeća, možemo pretpostaviti da su se slični događaji održavali i ranije.

⁸⁷ *Splitski statut.*, knj. I, gl. I., str. 9 / Slična je odredba zabilježena u Šibeniku za sajam Sv. Trojstva. Više u: *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, (ur. Slavko Grubišić), Šibenik, 1982., Reformacije, gl. XXIII., str. 223–224

⁸⁸ Kao marginalizirana skupina, gubavci su morali boraviti izvan grada, no nedjeljom i u vrijeme svetkovina dopuštao se pristup samo dvojici istovremeno. Vidi u: Isto, Reformacije, gl. I., str. 340

⁸⁹ Isto, knj. I, gl. I., str. 9

⁹⁰ O oštini kazne svjedoče slijedeće riječi: "Ako bi se pak usudili doći u grad, načelnik odnosno upravitelj grada Splita može postupiti protiv njihove imovine i osobe već prema vrsti zločina, bez obzira na koji drugi običaj ili statutarnu odredbu."- isto

⁹¹ Isto, knj. I., gl. III., str. 10 / Kazne su uglavnom bile materijalne prirode, prijestupnici bi platili globu u iznosu od nekoliko libara, ovisno o težini prekršaja. Za razliku od Splita, u Šibeniku su kazne za lopove znatno oštrije o detaljnije opisane. Naime, onaj tko bi počinio krađu za trajanja blagdana bio bi bičevan, obilježen usijanim žigom, pa čak i obješen ako bi počinjena šteta iznosila više od 5 libara. Više u: *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, Reformacije, gl. XXIII., str. 226.

⁹² Branislava Vojnović, "Sveti Duje - zaštitnik Splita", *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Vol. 22 No. 15, 1992., str.178

⁹³ Tatjana Ban, "Sudamja – Fjera sv. Duje", *Ethnologica Dalmatica*, Vol. 20 , 2013., str. 85

Prema svemu opisanom, glavni povod proslave blagdana svetog Dujma, dakle sjećanje na njegovu mučeničku smrt i predanost vjeri, ostaje u sjeni ostalih sadržaja koji za primarni cilj imaju ostvarenje ekonomskih dobiti, barem kada je u pitanju sloj trgovaca i obrtnika. Ipak, nije moguće odrediti koliku je dozu pobožnosti u sebi nosio svaki pojedinac, te koliki je duhovni značaj svetkovina imala za njega. No, činjenica jest da su vjerski obredi na kojima sudjeluju tisuće ljudi opstali stoljećima, sve do danas. *Festum Sancti Domnii* ostaje jedan od najvažnijih blagdana u kalendaru Splita, s dubokim utjecajem na svakodnevni život i identitet grada.

3.2. Iskazivanje pobožnosti milosrdnim legatima (*ad pias causas*) i za spas duše (*pro anima mea*)

Važan izvor za proučavanje svakodnevnice srednjeg vijeka svakako su oporuke. Njihova primarna svrha je bila provođenje posljednje volje pokojnika, a danas nam omogućuju da shvatimo mentalitet srednjovjekovnog čovjeka, njegovu pobožnost, ukazuju nam na demografske promjene i slično. Njihova važnost leži i u činjenici što se radi o rijetkim dokumentima koji su pisani slobodnom voljom pojedinca, gdje su zastupljena oba spola i svi društveni slojevi: građani, stanovnici i distriktualci, obrtnici, težaci, čak i ribari.⁹⁴ Prve oporuke na području Dalmacije javljaju se već od XI. stoljeća, i u početku su bile karakteristične samo za gradsku elitu. Praksa kontinuiranog pisanja oporuka počinje od druge polovine XIII. stoljeća, kada započinje proces “demokratizacije”⁹⁵ i tada su je prihvatili i niži društveni slojevi.⁹⁶ U tom razdoblju javlja se nekoliko preduvjeta koji su doveli širenja tog procesa. Prije svega, tada dolazi do razvoja urbanih sredina i komuna te porasta broja stanovništva. Razvoj gradova zahtijevao je i njihovo uređenje, stoga dolazi do kodificiranja prava, kada nastaje veliki broj gradskih statuta. Zbog svega navedenog jednostavno je porasla potreba za javnim notarima, stoga i njihov broj značajno raste tijekom XIII. stoljeća.⁹⁷ Do

⁹⁴ Zoran Ladić, “Oporučni legati *pro anima* i *ad pias causas* u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 17, 1999., str. 18; Andrić, T. “Štovanje svetaca i pobožnost splitskih obrtnika prema oporukama 15. stoljeća”, str. 452

⁹⁵ Više u: Zoran Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 20, Zagreb 2003, str. 4

⁹⁶ Tonija Andrić, “Socijalna osjetljivost obrtničkog sloja u Splitu sredinom 15. stoljeća”, *Historijski zbornik*, Vol. 66 No. 1, 2013., str. 2

⁹⁷ Zoran Ladić, “O procesu demokratizacije u pisanju kasnosrednjovjekovnih privatno-pravnih bilježničkih isprava u istočno-jadranskim komunama“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 32, 2014., str. 43

kraja srednjeg vijeka ova praksa se toliko raširila da je sastavljanje oporuke postalo uobičajeno za gotovo svakog čovjeka.⁹⁸

Oporuke su bilježili, kao i ostale pravne činove, javni notari prema standardiziranim formularima što im je jamčilo valjanost.⁹⁹ Osim takvom formalnom strukturom, regulirale su se i statutarnim odredbama.¹⁰⁰ Tako je primjerice točno određen iznos kojeg notar smije primiti za obavljanje usluge,¹⁰¹ kao i slučajevi u kojima se oporuka može poništiti.¹⁰²

Razlozi za sastavljanje oporuka bili su različiti, no onaj koji je svakako najučestaliji jest bojazan od iznenadne smrti. To i nije začuđujuće obzirom na teške životne uvjete koji su vladali u srednjem vijeku. Česte epidemije kuge, druge razne zarazne bolesti koje su se lako širile zbog neadekvatne higijene i loših životnih uvjeta i učestalo ratovanje, samo su neki od razloga zbog kojih je srednjovjekovni čovjek svakodnevno strahovao za svoj život. U takvim vremenima nesigurnosti sasvim je opravdano mišljenje povjesničara o panici koja je vladala za vrijeme epidemija i ratova.¹⁰³

Uz navedene pojave, smrt postaje središnji motiv u kasnom srednjem vijeku, što se posebno očituje kroz umjetničke izraze koji žele naglasiti kako je smrt nenadana i univerzalna. *Dance macabre* ili *mrtvački ples* jest motiv koji simbolizira univerzalnost smrti i podsjeća na to da smrt pogađa sve bez obzira na društveni status, dob ili bogatstvo.¹⁰⁴ U kontekstu srednjovjekovne kulture, mrtvački ples odražava svijest o prolaznosti života i stalnu prisutnost smrti, što je osobito bilo izraženo u vremenima kuge i drugih katastrofa. Ples mrtvacu prikazuje se u obliku povorke u kojoj sudjeluju živi ljudi (najčešće predstavljeni hijerarhijskim redom) ali i mrtvaci, prikazani kao kosturi ili leševi u raspadu. Mrtvaci sviraju muzičke instrumente poskakujući plesnim korakom, izrugujući se živima i pokazujući im u što će se pretvoriti.¹⁰⁵

⁹⁸ Andrić, T., "Socijalna osjetljivost ...", str. 2

⁹⁹ Goran Ravančić, "Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća", *Historical contributions = Historische Beiträge*, Vol. 30 No. 40, 2011., str. 117

¹⁰⁰ Splitski statut donosi više odredaba u kojima se propisuju pravila sastavljanja oporuke i njezine valjanosti: *Splitski statut*, knj. II, gl. 59, knj. III, gl. 18-37, 95; knj. IV, gl. 72, 87, 102, 123, knj. NS, gl. 14, 25, R. 51, 81, 109, str. 438, 482-500, 524, 550, 670, 680, 692-694, 710, 822, 832-836, 888-890, 906, 926.

¹⁰¹ *Splitski statut*, knj. II., gl. LIX.: "I, nijedan notar ne smije i neka se ne usudi primiti za sastav oporuke kao nagradu preko tri groša ako je ostavitelj bogataš, odnosno samo četiri solida ako je ostavitelj siromašan."

¹⁰² Statut navodi primjere u kojima se naslijeđena dobra mogu preraspodijeliti, suprotno volji oporučitelja. Jedan od razloga za takav čin je ako se žena oda bludu nakon muževljeve smrti. - Isto, knj. III., gl. XXXVI., str.

¹⁰³ Richard W. Emery, "The Black Death of 1348 in Perpignan", *Speculum*, vol. XLII, No.4, 1967., str. 611-623

¹⁰⁴ Ivo Goldstein, Borislav Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb: Novi Liber, (Historiae, knjiga 7), 2006., str. 301

¹⁰⁵ Badurina, A., *Leksikon ikonografije*, str. 538

Drugi motiv koji se javlja jest *memento mori*. To je latinska fraza vrlo sugestivnog značenja - "sjeti se da ćeš umrijeti." Ovaj izraz služi kao podsjetnik na neizbježnost smrti i prolaznost života, često korišten u umjetnosti, filozofiji, i religiji. Crkva, odnosno propovjednici su neprestano podsjećali ljude da je smrt neizbježna te da žive krjeposnim životom kako bi dospjeli u raj. Umjetnička djela s ovim motivom često uključuju simbole poput lubanja, pijeska u pješčanom satu, uvenulog cvijeća, i drugih predmeta koji podsjećaju na prolaznost vremena i životne neizvjesnosti.¹⁰⁶

U takvom okružju, u kojem čovjek sebe promatra kao slugu na ovome svijetu, u konstantnom strahu od Boga, jedna od najvažnijih stvari bila je umrijeti u skladu s kršćanskim moralom. To je podrazumijevalo obavljanje sakramenata euharistije i ispovijedi koji su bili shvaćani kao vrhunac životnog smisla svakog dobrog vjernika. Ta praksa imala je i svoj naziv - *Ars moriendi*, odnosno umijeće umiranja.¹⁰⁷ Krajem 13. stoljeća nastaje niz priručnika koji su pružali upute o tome kako se kršćanski vjernici trebaju pripremiti za smrt da bi ona bila što ljepša i dostojanstvenija. Ovi tekstovi nastali su kao odgovor na katastrofalne posljedice kuge i ratova koji su uvelike obilježili to razdoblje, kada je smrt postala svakodnevna stvarnost.¹⁰⁸ Osim bojazni od iznenadne smrti kao glavnog razloga za sastavljanje oporuka, veoma česti razlozi su bili bolest ili starost oporučitelja, no i neki manje očekivani. To su primjerice odlazak na hodočašće ili neku drugu vrstu putovanja, odlazak u rat, rizična trudnoća i brojni drugi.¹⁰⁹

Osim što su oporuke služile kao dokumenti kojima su ljudi ostavljali svoju imovinu u nasljeđe, ili sređivali eventualne dugove, također su predstavljale način ispoljavanja čovjekove duhovnosti pred smrt, te isticanje svojih kvaliteta, moralnih vrijednosti i kršćanskog milosrđa.¹¹⁰ To je bilo posebno izraženo za kužnih epidemija, kada je smrt postala dijelom svakodnevnice, posebice nakon one iz 1348. godine. Tada naglo raste broj oporuka sastavljenih zbog bojazni od iznenadne smrti.¹¹¹ Iskazivanje pobožnosti putem milosrdnih legata u srednjem vijeku bili su vrsta donacija koje su vjernici, često u svojim oporukama, ostavljali Crkvi ili drugim vjerskim ustanovama. Ovi legati mogli su biti u obliku novca,

¹⁰⁶ Johan Huizinga, *Jesen srednjega vijeka*, Naprijed, Zagreb 1991., str. 89

¹⁰⁷ Badurina, A., *Leksikon ikonografije*, str. 133

¹⁰⁸ Isto

¹⁰⁹ Zoran Ladić, „O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka“, *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, (ur. neven Budak) Zagreb 2005., str. 607-608

¹¹⁰ Tonija Andrić, „Dopuna saznanja o pobožnosti splitskih obrtnika u 15. stoljeću“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 38 No. 74, 2014., str. 3

¹¹¹ Ladić, „O razlozima sastavljanja...“, str. 611

zemlje, imovine ili drugih vrijednosti ciljem iskazivanja pobožnosti, osiguravanja spasenja duše te pružanja pomoći siromašnima i potrebnima.¹¹²

Još jedan fenomen koji je utjecao na sastavljanje oporučnih legata javlja se od 13. stoljeća, a riječ je o “socijalnom kršćanstvu”. U to vrijeme dolazi do osnivanja prosjačkih redova: franjevac, dominikanaca, te ženskog reda klarisa. Za razliku od benediktinaca, njihovo pastoralno djelovanje bilo je usmjereno na narod kojem su se htjeli što više približiti. Grade samostane unutar gradova, propovijedaju na narodnom jeziku i žive u siromaštvu. Sa sobom donose novi duh kršćanstva koji se manifestira u činjenju dobra i skrbi za potrebite i marginalizirane članove društva.¹¹³ Naglašavala se kršćanska dobrohotnost i međusobno pomaganje, a milosrđe se shvaćalo krunom ljudskog djelovanja. Ovakva vrsta pobožnosti i shvaćanje vjere naziva se “socijalno kršćanstvo” koje je svoje utjelovljenje pronašlo u osobi sv. Franje Asiškog.¹¹⁴ Ono se izražavalo na različite načine, no svaki je od njih je bio usmjeren pružanju potpore najpotrebitijima, bilo da se radi o siromasima, slugama, starijima i bolesnima ili gubavcima.¹¹⁵ To je najočitije u radu bratovština, ali nije iznimka niti da bogati pojedinci pružaju pomoć u vidu osnivanja hospitala¹¹⁶ i leprozorija.¹¹⁷ Također se pomagalo siromašnim djevojkama s mirazom za udaju, prije svega kako bi se obnovilo stanovništvo decimiranih gradova i sela.¹¹⁸ Osim plemenitih razloga poticaj prakticiranju socijalnog kršćanstva često je mogao dolaziti iz vlastitih pobuda kao što su okajanje grijeha i stjecanje vječnog života. Milosrdni legati smatrani su sredstvom kojim se nakon smrti mogu ispraviti ovozemaljski grijesi i osigurati put u raj. Davanjem milostinje i iskazivanjem milosrđa prema siromasima čovjekova duša je očišćena od propusta.¹¹⁹

¹¹² Isto

¹¹³ Više o prosjačkim redovima vidi u: Slavko Kovačić, *Kršćanstvo i Crkva u starom i srednjem vijeku*, Verbum, Split, 2004.; Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje...*, str. 246

¹¹⁴ Ladić, Zoran, “Socijalno kršćanstvo kao dominantni oblik pobožnosti na istočnoj obali Jadrana u razvijenom i kasnom srednjem vijeku”, *VII. ISTARSKI POVLJESNI BIENNALE. Religio, fides, superstitiones...: o vjerovanjima i pobožnosti na jadranskom prostoru*, Poreč, Hrvatska, 2015. , str. 66

¹¹⁵ Godine 1447. Splitski suknar Lovre Pribanov ostavio je splitskim gubavcima veliku sumu od četrdeset zlatnih dukata, dok klesar Dujam Ivanov daruje svoju sluškinju Radoslavu odjećom. - Andrić, T., “Socijalna osjetljivost...”, str.12

¹¹⁶ Hospitali su karitativne institucije koje pomažu potrebitima, što uključuje bolesne, siromašne, stare ili siročad. Pojava hospitala u kasnom srednjem vijeku veže se uglavnom uz samostane, od kojih su prednjačili benediktinski, te su služili za njegu oboljelih redovnika i redovnica, ali i kao svratišta za hodočasnike, križare i trgovce. Više o hospitalima vidi u: Irena Benyovsky i Tatjana Buklijaš, „Domus Christi in late-medieval Dubrovnik: a therapy for the body and soul“, *Dubrovnik annals* 8, 2004., str. 84; Tatjana Buklijaš, „Od hospitala do bolnice: pretpovijest jedne moderne institucije“, *Hrvatska revija*, br. 3, Zagreb 2004., str. 98.-102.

¹¹⁷ Leprozoriji su bili posebne ustanove u koje su se smještali oboljeli od lepre, odnosno gube. U njima se nije provodilo liječenje, već su služili samo za izolaciju leproznih. O splitskom leprozoriju pisao je Cvito Fisković u: “Splitski lazaret i leprozorij”, *Izabrani spisi*, Split. 2008, str. 223–243

¹¹⁸ Isto

¹¹⁹ Andrić, T., “Socijalna osjetljivost...”, str. 4

O razini socijalne svijesti splitskog puka, točnije obrtničkog sloja u srednjem vijeku, svjedoči i niz sačuvanih oporuka. Od analiziranog uzorka u više od pola oporuka zabilježeno je oporučivanje karitativnih legata.¹²⁰ Legati su se najčešće ostavljali u milosrdne svrhe (*ad pias causas*), ili za spas duše (*pro anima*), a riječ je bila o pokretninama i nekretninama od kojih su najčešći bili novac i zemljište, zatim tkanine, hrana, ali i liturgijski predmeti te vrijedne knjige i slike.¹²¹ Spomenuto je kako su prije 13. stoljeća oporučitelji bili imućniji ljudi s vrha društvene ljestvice. Oni su bili u mogućnosti ostavljati bogate legate, a najčešće se radilo o zemlji ili novcu koji su se poklanjali benediktincima ili gradskom kleru.¹²² No, društveno-pravni status nije nužno bio pokazatelj socijalne svijesti pojedinca jer je iskazivanje pobožnosti milosrdnim legatima bilo zastupljeno u svim slojevima društva.¹²³ Kako se od druge polovine 13. stoljeća mijenja struktura oporučitelja, tako se mijenja i vrsta pobožnih legata obzirom da siromašniji puk najčešće nije bio u posjedu zemlje, a nerijetko ni novca. Svatko je oporučivao sukladno svojim mogućnostima, pa su tako novčani legati obrtnika bili znatno skromniji od bogatijih pripadnika patricijata. Osim novca siromašniji oporučitelji znali su biti veoma kreativni kada je u pitanju pronalazak novih vrsta legata. Tako postoje podaci o darivanju tekstila, odjeće, pa čak hrane i pića.¹²⁴ Tako postoje zapisi da je jedan splitski kovač članovima bratovštine Sv. Ivana Evanđeliste ostavio žitarice, krojač Juraj Jurgenić ostavio je hospitalu Sv. Duha 20 stara¹²⁵ ječma, a krznar Radovan Milatov ostavio je splitskim gubavcima idućih pet godina po bačvu mošta.¹²⁶ Iako za današnje standarde u razvijenim državama ovakva ostavština djeluje neuobičajeno, u srednjem vijeku, kada je glad bila veoma učestala te predstavljala svakodnevnu pojavu u životima mnogih pučana, mogla je značiti veliku pomoć, pa i život.¹²⁷ U tu kategoriju spadaju ustanove koje su skrбиле za potrebite te bolesne i nemoćne. Riječ je o samostanima, uglavnom prosjačkih redova, zatim hospitalima¹²⁸

¹²⁰ Detaljnu analizu oporučnih legata u 15. stoljeću donosi Andrić u: Andrić, T., "Socijalna osjetljivost...", str. 6

¹²¹ Zoran Ladić, "Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih vidova svakodnevnog života i materijalne kulture", *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 21, 2003., str. 2

¹²² Ladić, Z., "Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja...", str. 1

¹²³ Andrić, T., "Socijalna osjetljivost...", str. 10

¹²⁴ Više o vrstama legata vidi u: Ladić, Z., "Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja", str. 2; Andrić, T., "Socijalna osjetljivost...", str. 17-19;

¹²⁵ Star je mletačka mjera za krute tvari. Jedan star iznosio je 83,31 litara. – Tomislav Raukar, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977, str. 298

¹²⁶ Andrić, T., "Socijalna osjetljivost...", str. 18

¹²⁷ Isto

¹²⁸ Andrić, T., "Socijalna osjetljivost...", str. 14

Odredbe o milosrdnim legatima nalazimo i u statutima gradova dalmatinskih komuna. Tako je primjerice, u Trogirskom statutu stajala odredba kojom se zahtijevalo da svaki pojedinac koji je dao sastaviti oporuku mora ostaviti minimalno deset solida za rad hospitala Sv. Duha.¹²⁹ U Splitu, s druge strane, nije postojala odredba koja bi propisivala nešto takvo, već je iskazivanje pobožnosti karitativnim legatima ovisilo o volji pojedinca.¹³⁰ Uzmemo li u obzir činjenicu da su navedene institucije skrbile o svojim štíćenima, možemo postaviti tezu da su se isti ti štíćenici, ukoliko su bili u mogućnosti, željeli odužiti istim tim ustanovama. U prilog tome navodim slučaj splitskog kožara Nikole Radonića koji je hospitalu Sv. Duha (čiji je bio štíćenik) oporučno ostavio dvadeset solida.¹³¹

Osim vrste legata i njegove namjene, u kontekstu ovog rada interesantno je vidjeti i koje su to svece najviše štivali SPLICANI *ad pias causas* iz 15. stoljeća. Od 38 prije spomenutih analiziranih obrtničkih oporuka, u najvećem broju zastupljeni su Arnir, sv. Dominik, sv. Nikola te Bogorodica.¹³² Valja primijetiti kako je trećina legata oporučena sv. Dominiku i sv. Franji, čiji su se samostani nalazili na suprotnim stranama grada – dominikanski na istoku, a franjevački na zapadu, što još jednom svjedoči o popularnosti prosjačkih redova među pukom. Poticali su i osnivanje bratovština, a dominikanci su posebno njegovali kult Djevice Marije, pa nije iznenađenje što se upravo ona uz navedene svece najčešće spominjana u legatima.¹³³

3.2.1. Mise zadušnice i molitve svećenika

Posebno popularni legati za spas duše (*pro remedio anime*) bili su oni u kojima se ostavljao novac za mise zadušnice, ali i molitve svećenika, a pobožnost se iskazivala i u primjerenom ispraćanju pokojnika. Razlog tome je vjerovanje koje se počelo širiti od 13. stoljeća, prema kojemu je moguć otkup grijeha nakon smrti. Naime, duša tada boravi u čistilištu, a koliko će tamo ostati ovisi o težini grijeha, ali i načinu iskupljenja. Smatralo se da ukoliko živi nastave dovoljno gorljivo moliti za pokojnikovu dušu, ona će se prije očistiti i nastaviti prema raj. ¹³⁴

¹²⁹ Statut grada Trogira (prir. Marin Berket, Antun Cvitanić, Vedran Gligo), Split 1988., knj. R., gl. 2, str. 291-292.

¹³⁰ Andrić, T., "Socijalna osjetljivost...", str. 14

¹³¹ Česti su slučajevi u kojima obrtnici oporučuju bratovštine kojih su sami članovi. Primjerice, krznari Dragiša Meksomati i Radovan Hvalović daruju novac bratovštini splitskih krznara, Svih Svetih. - Isto, str. 15-16

¹³² Andrić, T., "Štovanje svetaca i pobožnost splitskih obrtnika prema oporukama 15. stoljeća", str. 466

¹³³ Isto, str. 467

¹³⁴ Jacques Le Goff, *Srednjovjekovni imaginarij. Eseji*, Zagreb, 1993., str. 98-101

U srednjovjekovnom Splitu, u 15. stoljeću najzastupljeniji su bili legati za održavanje misnih slavlja. Njih su pratili oni za molitve svećenika i zamjenska hodočašća, a u manjem postotku susrećemo legate za kršćanski pokop.¹³⁵ Iako se i u ove svrhe najčešće ostavljao novac, postojali su slučajevi u kojima testator ne ostavlja ništa, već samo navodi želju za iskazivanjem milosrđa, ili navodi neki drugi izvor financiranja, a postojali su i oni koji nisu precizirali oblik kojim će se iskazati pobožnost.¹³⁶

Posvetimo se prvo najpopularnijem iskazu pobožnosti - misama za duše pokojnika. U opasnim vremenima kada je smrt općeprisutna, a ljudi često prepušteni na Božju milost ili nemilost, javlja se potreba za njegovanjem i pročišćavanjem duše. Najboljim lijekom za čovjekovu duhovnost, a nerijetko i tjelesnost,¹³⁷ smatrala se molitva, odnosno misa. U oporukama iz ovog razdoblja spominju se različite vrste misa, ovisno o prostoru, odnosno o komunalnoj zajednici u kojoj je testator živio, i običajima koji se na tom prostoru prakticiraju.¹³⁸ U Splitu su najzastupljenije pjevane mise za spas duše pokojnika i njegovih predaka, od kojih su najpopularnije bile gregorijanske mise.¹³⁹ To dokazuje i da su Splitsani bili upoznati sa karakterom gregorijanskih misa, odnosno da su vjerovali u njihovu povezanost s dušama umrlih. Testatori su ih najčešće "naručivali" za sebe, no često su izražavali želju za održavanjem mise za duše svojih bližnjih. Brojni su primjeri takve prakse, pa tako splitski kovač Pribil Petanović u testamentu iz 1437. godine traži pjevanu misu za vlastitu dušu¹⁴⁰ Iako su obrtnici izražavali želju za održavanjem gregorijanske mise, uglavnom nisu imali dovoljno sredstava za pokriti cijeli ciklus, stoga je samo je jedna

¹³⁵ Andrić, T., "Dopuna saznanja...", str. 9

¹³⁶ Splitski obrtnik Ivan Klopačić 1436. sastavlja oporuku u kojoj izražava želju za održavanjem gregorijanske mise za spas njegove duše, no ne navodi iz kojih izvora bi se taj trošak trebao pokriti. Drugi primjer je onaj kalafata Petra koji imovinu ostavlja svojoj supruzi Pavici koja s njegovom imovinom ima učiniti dobro za njegovu dušu, no ne precizira na koji način. - isto, str. 10-11

¹³⁷ U srednjem vijeku je prevladavalo mišljenje kako je bolest zaslužena kazna za nedjela, a duša i tijelo bili su usko povezani. Za ozdravljenje nije potreban liječnik, već je Bog taj koji liječi dušu od grijeha, a time i tijelo od bolesti. Stoga je u ozdravljenju bolesne osobe ispovijed bila ključni korak, a od Četvrtog lateranskog koncila 1215. godine, liječnicima je bilo zabranjeno liječiti bolesnike koji se prethodno nisu ispovjedili. Više u: Benyovsky, I., Buklijaš, T., "Domus Christi in late-medieval Dubrovnik", str. 96.

¹³⁸ U Zadru je najraširenije bilo slavljenje gregorijanskih misa, dok je u Dubrovniku najveći broj oporučitelja tražio služenje tisuću misa (in perpetuum), obzirom da broj tisuću simbolizira vječnost. Više o misama za spas duše pokojnika u Zadru: Zoran Ladić, Oporuka zadarskog patricija Kreše Varikaše - prilog pručavanju duhovnog života u Zadru u drugoj polovici 14. stoljeća, u: Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti, knj. I, Zagreb 1998., str. 40; i Dubrovniku: Josip Lučić, "Spisi dubrovačke kancelarije. Zapis notara Tomazina de Savere (1283-1284)", *Monumenta historica Ragusina*, sv. II, Zagreb 1984., str. 192-193.

¹³⁹ Gregorijanske mise karakteristične su po tome što su se služile trideset dana uzastopno za određenu nakanu, najčešće za spas pokojnikove duše, odnosno za njen prelazak iz čistilišta u raj. Javljaju se u ranom srednjem vijeku, a veliku popularnost stječu od 13. stoljeća. Naziv su dobile po papi Grguru Velikom koji ih je prvi prakticirao. Posebno su djelotvorne ukoliko se slave na oltaru sv. Grgura na Celiju u Rimu. O sv. Grguru i gregorijanskim misama u vidi u: Badurina, A., "Leksikon ikonografije...", str. 274-275

¹⁴⁰ Andrić, T., "Dopuna saznanja...", str.12

održana u cijelosti. Radi se o bogatom zlataru Vlatku Petkovu Sankoviću, za čiju je dušu održano čak četrdeset misa.¹⁴¹ Osim gregorijanskih misa, u Splitu su bile tražene i mise koje se imaju održati u Katedrali sv. Dujma.¹⁴²

Pojavom kršćanstva i svetaca mučenika razvijaju se nova sveta mjesta – grobovi svetaca. Oni postaju mjesta hodočašća, narod se tu okuplja u nadi da će u kontaktu s njihovim relikvijama očistiti svoju dušu i tijelo. Isto tako, smatralo se da će pokojniku ukop u blizini crkve, samostana, ili groba nekog sveca osigurati vječni mir i zaštitu svetaca, a u kasnom srednjem vijeku posebno su popularni bili ukopi unutar franjevačkih i dominikanskih samostana, no to su si mogli priuštiti samo imućniji ljudi koji su se nalazili na vrhu društvene ljestvice. Takvu praksu možemo pratiti i u Splitu na primjerima poznatog kroničara i klerika Tome Arhiđakona koji je pokopan u crkvi Sv. Frane na obali, jednako kao i poznati književnik i splitski plemić Marko Marulić.¹⁴³ S druge strane, kršćanski pokop često je bio uskraćen osobama s društvenih margina kao što su zločinci, prostitutke ili Židovi.¹⁴⁴ Od 13. stoljeća pobožnost se izražavala i posljednjim ispraćajima pokojnika, a ceremonija je sve više dobivala na važnosti. Cilj je bio okupiti što veći broj ljudi na pogrebu, kako bi veći broj molitvi omogućio lakši prijelaz duše u drugi svijet.¹⁴⁵ Zbog takvih praksi oporučitelji su znali navoditi sve pojedinosti i želje za dostojanstveno provođenje vlastitog pokopa. Mislilo se na sve, od osoba koje su zadužene za tijelo pokojnika, do svećenika koji trebaju održati misu, sve do vrsta svijeća koje moraju biti upaljene za vrijeme ceremonije.¹⁴⁶ Većina testatora obrtničkog sloja u Splitu nije imala tako specifične zahtjeve u vezi ukopa, već su uglavnom oporučivali novac za isti. Njihove želje najčešće su se svodile na odabir mjesta ukopa, pa tako navodim primjere podstrigača sukna Lovre Pribanova¹⁴⁷

Krajem srednjeg vijeka razvija se novi tip pobožnosti - *devotio moderna*. Ona naglašava “unutarnju pobožnost” i osobine kao što su poniznost i poslušnost, a duševno stanje povjerava se vodstvu ispovjednika.¹⁴⁸ To rezultira stvaranjem posebne povezanosti između ispovjednika i župnika, čemu svjedoče i oporučitelji koji često izražavaju želju za molitvama svećenika. Smatralo se da takve molitve odlaze direktno Bogu, i stoga brže oslobađaju duše pokojnika iz čistilišta. I ova vrsta želja ovisila je o materijalnim sredstvima, pa su tako oni

¹⁴¹ Isto

¹⁴² Bojadisar tkanina Tvrdislav Vulkasinović je uz održavanje gregorijanske mise izričito zahtijevao i *che se digano a S. Doymo misse*. Vidi u: Andrić, T., ”Dopuna saznanja...“, str.12

¹⁴³ Toma Arhiđakon, *HS*, str. 331.

¹⁴⁴ Ladić, Z., ”Oporučni legati...“, str. 25

¹⁴⁵ Ladić, Z., ”Socijalno kršćanstvo...“, str. 68

¹⁴⁶ Ladić, Z., ”Oporučni legati...“, str. 25-26

¹⁴⁷ Andrić, T., ”Dopuna saznanja...“, str. 20

¹⁴⁸ Isto, str. 13

imućniji mogli priuštiti molitve poglavara Crkve, odnosno biskupa i nadbiskupa, ali i redom svih ostalih pripadnika Crkve unutar grada.¹⁴⁹ U tom kontekstu najpopularniji su bili dominikanci, te se najviše svećeničkih molitvi u analiziranim oporukama tražilo upravo od njih.¹⁵⁰ Obzirom na njihovu propovjedničku ulogu te bliskost s pukom to i nije iznenađujuće. Osim klera, za spas pokojnikove duše molila je i njegova obitelj, uža i šira, te je zapravo cilj bio prikupiti što veći broj "molitelja", sve u nadi kako će upravo molitva omogućiti vječni život vjernika. Cilj je bio da u trenutku ispraćaja, uz zvonjavu zvona gradskih crkava, cijeli grad svoje misli usmjeri na pokojnika. Obzirom da su istočnojadranske komune bile poprilično male, s tek nekoliko tisuća stanovnika, takav scenarij je i bio moguć, jer se većina ljudi poznavala, barem kao poznanici.¹⁵¹

3.2.2. Hodočašća

Hodočašće u srednjem vijeku bilo je jedno od najvažnijih vjerskih i društvenih običaja, duboko ukorijenjeno u kršćanskoj pobožnosti. Bio je to jedan od najučestalijih, ali i najopasnijih načina prakticiranja vjere. Hodočašće je putovanje prema određenom svetom mjestu, najčešće podosta udaljenom od mjesta stanovanja.¹⁵² Iako je bilo raznih motiva za kretanje na put poput želje za avanturom, ili stjecanja novih iskustava, pojedinac uglavnom odlazi na hodočašće zbog Boga, a krajnji cilj je pročišćenje duše. Vjernici su pohodili sveta mjesta kako bi tražili oprost za grijeh, ispunili zavjet, molili za ozdravljenje ili zahvalili za milosti koje su primili. Hodočašće je često služilo kao čin pokore, bilo kao dobrovoljni čin ili kao crkvena kazna za počinjene grijeh. Još jedan motiv za putovanja bilo je traženje čudesa. Naime, ljudi su vjerovali da posjećivanjem mjesta gdje su se dogodila čudesa, kao što su svetišta s relikvijama svetaca, mogu i sami doživjeti božansko čudo, posebno ozdravljenje od bolesti.¹⁵³

¹⁴⁹ Ladić, Z., "Oporučni legati...", str. 26

¹⁵⁰ Andrić, T., "Dopuna saznanja...", str. 14

¹⁵¹ Isto

¹⁵² Šanjek, F, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, str. 353

¹⁵³ Isto

Hrvatski hodočasnici spominju se još od 9. stoljeća u Čedadskom evanđelistaru,¹⁵⁴ a među uglednicima ističu se knezovi Trpimir i Branimir.¹⁵⁵ Iako je u početku hodočašće bilo rezervirano samo za pripadnike društvene elite, od kraja srednjeg vijeka ono postaje dostupno i nižim društvenim slojevima, stoga broj hodočasnika strelovito raste, posebice na prijelazu iz srednjeg u rani novi vijek.¹⁵⁶ Najpopularnija hodočasnička središta bila su prije svega Rim, kao središte kršćanstva, te Jeruzalem koji je bio, a i danas je sveti grad triju religija. Uz njih se još ističe Santiago de Compostela koji je poznat po grobu sv. Jakova.¹⁵⁷ Popularni su bili također i Aachen, te, među pukom dalmatinskih gradova, posebno talijanski gradovi Assisi, Recanati te Sv. Nikola u Bariju, zbog svoje blizine.¹⁵⁸ Unatoč popularizaciji hodočašća, poznatije europske destinacije ipak su uglavnom ostajale nedostižne za siromašan puk, jer su čak i ove bliže, talijanske destinacije zahtijevale velike napore i sredstva. Stoga su oni koji si nisu mogli priuštiti daleka putovanja hodočastili u regionalne ili lokalne centre, no zbog manjka pisanih izvora o njima nije moguće ponuditi realnu sliku o njihovoj učestalosti.¹⁵⁹ U Dalmaciji su se štovali primjerice sv. Šimun u Zadru i sv. Blaž u Kotoru.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Čedadski evanđelistar, također poznat kao *Evangeliarium Foroiuliense*, srednjovjekovni je rukopis koji potječe iz 6. stoljeća. Ovaj važan liturgijski tekst dolazi iz grada Čedada (lat. *Forum Iulii*), današnjeg Cividalea del Friuli, koji je bio značajno središte ranosrednjovjekovne crkve u sjeveroistočnoj Italiji. Značajan je jer su na marginama prvih devet listova zabilježena imena hodočasnika koji su posjećivali samostan u Akvileji između 8. i 10. stoljeća. Vidi više na: "Čedadsko evanđelje." *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 2.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/cedadsko-evandjelje>>

¹⁵⁵ Šanjek, F., *Crkva i kršćanstvo...*, str. 353

¹⁵⁶ Zoran Ladić donosi vrijedne podatke na temelju analize oporuka stanovnika istočnojadranskih gradova. Iz njih je vidljivo da je broj hodočasnika mnogostruko veći u 15. stoljeću, nego što je bio na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće. Primjerice, u ranijem periodu, u Zadru se hodočašća spominju u samo dvije oporuke, dok iz kasnijeg perioda postoji njih čak 110. Slična situacija javlja se i u Dubrovniku. S 19 oporuka koje spominju hodočašće u ranijem periodu, brojka skače na 88 u kasnijem razdoblju. Slijedom navedenog možemo zaključiti da je koncem srednjeg vijeka do porasta hodočašća došlo i u drugim dalmatinskim komunama, pa tako i u Splitu. Više o hodočasticima istočnojadranskih gradova vidi u: Zoran Ladić, *Last will: passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*, Zagreb, 2012., str. 318-342

¹⁵⁷ Valja primijetiti kako se u gradovima duž istočne obale Jadrana javljaju bratovštine posvećene sv. Jakovu. Tako od 1203. godine u Zadru djeluje Bratovština sv. Jakova, a svetac se snažno štovao i u Šibeniku, što dokazuje i posveta katedrale, te istoimena bratovština. One su bile povezane s drugim bratovštinama diljem Europe, okupljale su ljude i organizirale hodočašća u Compostelu. Više u: Šanjek, F., *Crkva i kršćanstvo...*, str. 351

¹⁵⁸ Zoran Ladić, "Ponukani pobožnošću i znatiželjom. O kasnosrednjovjekovnim rapskim hodočasticima", *Kolo : časopis Matice hrvatske*, 4 (2006), str. 264; Šanjek, F., *Crkva i kršćanstvo...*, str. 353.

¹⁵⁹ Primjerice, 1348. godine žena po imenu Ruska Sorenta oporučno ostavlja jedan perper da neka žena pođe bosa do crkvice Sv. Marije Magdalene na vrhu Srđa, a u Dubrovniku nalazimo još nekoliko vrlo sličnih primjera. Više u: Nela Lonza, "Ego fui per omnia loca sancta: hodočašće Dubrovkinje Maruše u Svetu Zemlju 1394.", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 52=529, 2017., str. 108-109

¹⁶⁰ Krešimir Kužić, "Vjersko stanje na hrvatskoj obali prema putopisima njemačkih hodočasnika (14.-17. st.)", *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 28, 2010., str. 54

U srednjem vijeku postojala su dva oblika hodočašća: osobno, kada bi pojedinac hodočastio sam, za svoju dušu, te zamjensko. Zamjensko hodočašće bilo je srednjovjekovna praksa u kojoj je netko, obično plaćena osoba, obavio hodočašće u ime druge osobe koja nije bila u mogućnosti osobno sudjelovati. Ova praksa se razvila zbog raznih razloga, uključujući fizičku nemogućnost, starost, bolest ili druge okolnosti koje su onemogućavale hodočasniku da samostalno obavi putovanje. Također, većina ljudi nije imala sredstava za osobno hodočašće,¹⁶¹ stoga bi na samrtni oporučnim legatima darovali određenu svotu nekoj drugoj osobi, koja bi ta sredstva iskoristila u svrhu zamjenskog hodočašća. Ona su bila posebno popularna među obrtničkim slojem u Splitu¹⁶², jer je prema analiziranim oporukama čak svaki treći obrtnik na samrtni izrazio želju da netko drugi oputuje na sveto mjesto za spas njegove duše.¹⁶³ Zamjenska hodočašća testator nije nužno morao zatražiti za sebe. Bilo je slučajeva kada je to zaželio za nekog od svojih bližnjih, ali i onih koji su u jednoj oporuci tražili više putovanja. Takav primjer pruža nam oporuka splitskog krojača Juraja Jurgenića iz 1437. godine koji traži da se "za njegovu dušu pošalje jedan čovjek u Rim", a "jedan čovjek u Sv. Jakova u Galiciju za dušu njegova *barbe*"¹⁶⁴ Hodočasnici u Rim nazivali su se *romeji*,¹⁶⁵ i njih je bilo najviše među splitskim obrtnicima u 15. stoljeću, čak devet, vjerojatno zbog činjenice što je Rim bio najbliže, time i najdostupnije odredište iz skupine velikih hodočašća. Pet je *pelegrina*¹⁶⁶ zabilježeno u splitskim oporukama što nije zanemariva brojka, obzirom na velika sredstva i napore koje je taj put zahtijevao, te dva hodočasnika u talijanski Recanati.¹⁶⁷ To je razumljivo obzirom da Santiago de Compostela, iako popularno hodočasničko odredište tijekom čitavog srednjeg vijeka, njegovim koncem postaje među najvažnijima u Europi.¹⁶⁸ S

¹⁶¹ Prema arhivskoj građi, početkom 15. stoljeća bliža hodočašća poput Rima i Assisija stajala su minimalno pet dukata, a za daleki put u Jeruzalem trebalo je izdvojiti između trideset i pedeset dukata, ovisno o društvenom statusu hodočasnika. Dakle jedno putovanje koštalo je kao otprilike pola godišnje plaće pripadnika višeg društvenog sloja, kancelara Andrije iz Bergama. Iz tog razloga, oporučitelji su često ostavljali samo dio svote, pa su se manje svote zbrajale. Siromašniji testatori ponekad su oporučivali tek nekoliko perpera. Više o svotama potrebnim za hodočašća vidi u: Lonza, N., "Ego fui per omnia loca sancta,..."", str. 107-108

¹⁶² Zamjenska hodočašća bila su znatno zastupljenija od osobnih i u drugim istočnojadranskim gradovima. Tako je primjerice u Zadru, od 110 spomena hodočašća u oporukama tek 27 slučajeva kada testator osobno hodočasti, dok su ostala 83 primjeri zamjenskog hodočašća. Usporedbe s drugim gradovima donosi Ladić u: *Last will: passport to heaven*, str. 318-342

¹⁶³ Andrić, T., "Dopuna saznanja...", str. 17

¹⁶⁴ Isto

¹⁶⁵ Šanjek, F., *Crkva i kršćanstvo*, str. 353

¹⁶⁶ Hodočasnika koji su išli u Santiago de Compostelu - Isto

¹⁶⁷ Andrić, "Dopuna saznanja...", str. 17

¹⁶⁸ Lovorka Čoralić, "Ad viaggium pro anima mea - hodočašća u Santiago de Compostelu u oporučnim spisima hrvatskih iseljenika u Mlecima (XV. - XVI. stoljeće)", *Povijesni prilozi*, Vol. 29 No. 38, 2010., str. 34.

druge strane, u odabranom uzorku oporuka Jeruzalem se uopće ne spominje.¹⁶⁹ To i nije iznenađujuće uzmemo li u obzir sve prepreke i opasnosti koje su mogle zateći hodočasnika na putu u Svetu Zemlju. Osim već spomenutih izrazito velikih sredstava koje je taj put zahtijevao, od sredine 15. stoljeća uzdiže se Osmansko Carstvo koje munjevito prodire prema zapadu,¹⁷⁰ stoga govorimo o veoma nesigurnim vremenima za predio istoka Europe kojeg je trebalo prijeći za dolazak u Jeruzalem. Ono što izaziva čuđenje jest da u oporukama splitskih obrtnika nema spomena Assisija.¹⁷¹ Uzmemo li obzir relativno malu udaljenost od Splita, kao i razinu popularnosti sv. Franje, ali i franjevacu uopće, za očekivati bi bilo Assisi kao jedno od najpopularnijih odredišta splitskih hodočasnika. Razlozi zbog kojih ipak nije tako možda leže u činjenici da je hodočašće u Rim 1450. godine nosilo poseban značaj. Naime, postojali su određeni blagdani ili jubileji koji su bili obilježeni davanjem oprosta od svih grijeha. Upravo ta 1450. proglašena je jubilarom,¹⁷² stoga su svi hodočasnici u Rim ostvarili vječno spasenje, pa tako i oni splitski.¹⁷³

3.3. Bratovštine

Kao važan oblik iskazivanja pobožnosti u srednjem vijeku javljaju se bratovštine. Zapravo je riječ o društveno-religioznim udruženjima laika na dobrovoljnoj osnovi, koji su za glavni cilj imali međusobno pomaganje članova, koji su se nazivali bratimi.¹⁷⁴ Iako nastaju već u ranom srednjem vijeku¹⁷⁵, njihov snažniji utjecaj započinje od 12. i 13. stoljeća u Italiji, odakle se širi na ostatak Europe. Kako su utjecaji s Apenina bili snažni u dalmatinskim komunama, neke su od bratovština zasigurno nastale prema primjeru talijanskih.¹⁷⁶ Na njihov razvoj svakako je utjecalo osnivanje prosjačkih redova franjevacu i dominikanaca, od kojih

¹⁶⁹ Andrić, T., "Dopuna saznanja...", str. 18; Da je hodočašća iz Dalmacije u Svetu Zemlju ipak bilo svjedoče oporuke iz drugih gradova. Najpoznatija je ona Dubrovkinje Maruše koja se krajem 14. stoljeća zaputila na iscrpno putovanje u Jeruzalem, međutim zbog bolesti nije dočekala povratak u rodni grad, već je preminula na povratku. Njezina oporuka pruža brojne informacije o putovanju, hodočasničkim obredima i ženskoj pobožnosti. Tako je zabilježila kako je posjetila "sva sveta mjesta", što potvrđuju i relikvije sa Svetog Groba i posude s vodom iz rijeke Jordan koje je ponijela sa sobom. Više o Marušinu hodočašću vidi u: Lonza, N. „Ego fui per omnia loca santa...“, str. 95-122.

¹⁷⁰ Milorad Pavić, *Jugoistočna Europa pod Osmanskom vlašću: od pada Carigrada do Svištovskog mira*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014., str. 78-82

¹⁷¹ Andrić, T., "Dopuna saznanja...", str. 18

¹⁷² Papa Bonifacije VII. Proglašava prvu jubilaru godinu 1300., pa se od tada povećava broj hodočasnika u Rim. Prvo je odlučeno da se jubileji održavaju svakih 100 godina, međutim taj ciklus je kasnije smanjen na svakih 25 godina. Vidi u: Zoran Ladić, "O plemstvu i svećenstvu Srednjovjekovne Slavonije u Rimu 1433. godine. Prilog proučavanju pobožnosti u Srednjovjekovnoj Slavoniji.", *Povijesni prilozi*, Vol. 15 No. 15, 1996., str. 264

¹⁷³ Isto; Lonza, N., "Ego fui per omnia loca sancta...", str. 107

¹⁷⁴ Irena Benyovsky, "Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima", *Croatica Christiana periodica*, Vol. 22 No. 41, 1998., str. 137

¹⁷⁵ Tada se javljaju pod nazivom "gilda" u sjeverozapadnoj Europi – isto

¹⁷⁶ Slavka T. Petrić, „Bratovštine u Šibeniku“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 21, 1997., str. 97

su preuzeli prakticanje "socijalnog kršćanstva", obzirom da su se bavile promicanjem pobožnosti, karitativnog djelovanja i zajedništva među članovima, te su imale značajan utjecaj na vjersku i društvenu dinamiku tog vremena. Svojim članovima pomagale su pružajući materijalnu i duhovnu potporu: pomagali su u bolesti i pružali utjehu kada bi se nekom od njih bližio smrtni čas, organizirali su pogrebe za preminule članove¹⁷⁷ te pomagali u uzdržavanju njihovih obitelji i školovanju pokojnikove djece.¹⁷⁸ Bratovštine su bile samostalne lokalne organizacije, no iako se radilo o udruženjima svjetovnjaka, dozvolu za osnivanje dobivale su od biskupa. U osnivanju su često sudjelovale i crkvene vlasti koje su znatno pridonosile u širenju bratovština, a franjevci i dominikanci su preko njih imali velik utjecaj na gradsko pučanstvo.¹⁷⁹

Glavna podjela jest ona prema ciljevima njihova djelovanja, tj. vjerske bratovštine i strukovne. Vjerske se, kao što se da zaključiti iz samog naziva, fokusiraju na religiozne aktivnosti, a osim toga bave se i karitativnim radom, te će o njima biti više riječi u ovom poglavlju. One se dalje mogu dijeliti na flagelantske,¹⁸⁰ svećeničke,¹⁸¹ bratovštine prosjačkih redova¹⁸² i slično. S druge strane su strukovne, odnosno obrtne udruge koje su se razvile da bi zaštitile interese pojedine grane obrta ili nekog zanata, a glavni cilj je međusobno pomaganje članova iste struke. One se vremenom razvijaju u cehove.¹⁸³

Da bi se postalo članom zajednice, bilo je potrebno voditi krjepostan i uzoran život te prakticirati kršćansku vjeru. Što se tiče spola, članovi su uglavnom bili muškarci, i manjim dijelom udovice umrlih bratima. Nazive su dobivale po svecima vezanim uz područje njihova

¹⁷⁷ U svim pravilnicima bratovština posebno je naglašavana dužnost ukopa članova. Tako u matrikuli trogirke bratovštine Gospe na Zviraci stoji kako će se kazniti svi članovi koji ne budu prisustvovali pogrebu. Više u: Cvito Fisković, "Dva pravilnika trogirskih bratovština na hrvatskom jeziku" *Čakavska rič*, sv. 1, Split, 1971., str. 103

¹⁷⁸ Šanjek, F., *Crkva i kršćanstvo...*, str. 350

¹⁷⁹ Benyovsky, I., "Bratovštine...", str. 138

¹⁸⁰ Jedna od privih bratovština koje su se razvile jesu flagelantske. Od svojih članova zahtijevaju asketski život, a pobožnost izražavaju dugim pokorničkim procesijama u kojima se bičuju, često do krvi. Više o flagelantima u: Šanjek, F., *Crkva i kršćanstvo...*, str. 350; Benyovsky, I., "Bratovštine...", str. 139

¹⁸¹ Glavni cilj im je širenje religioznosti, ali i materijalno podupiranje nižeg svećenstva. - isto, str. 144

¹⁸² Bratovštine vezane uz franjevačke i dominikanske samostane preko kojih su prosjački redovi širili pobožnost. Svećenici su bratimima nudili savjete i ispovijed, a ovi su zauzvrat samostane materijalno pomagali. Na istočnoj obali Jadrana poznate su bratovštine Sv. Nikole u Stonu i Zadru. Više u: Benyovsky, I., "Bratovštine...", str. 142-143

¹⁸³ Isto

djelovanja¹⁸⁴, koji su ujedno bili i njezini zaštitnici, ili po lokalnoj crkvi u kojoj je najčešće bilo središte okupljanja bratovštine.¹⁸⁵

U Splitu se bratovštine spominju već od 12. stoljeća, točnije 1186. godine kada splitski nadbiskup od pape Urbana III. traži zabranu rada nekih bratovština.¹⁸⁶ U ostatku Dalmacije njihov snažniji razvoj započinje u 13. stoljeću, kada se spominju u Zadru, Dubrovniku, Kotoru i Rabu, a od 14. stoljeća brojka višestruko raste da bi do dolaska mletačke uprave dosegla najmanje dvanaest bratovština.¹⁸⁷

Obzirom da su bratovštine u srednjem vijeku bile centri socijalne skrbi, u njihovom djelovanju, karitativna je djelatnost bila ključan aspekt njihove uloge u društvu. Njihova predanost pomaganju siromašnima, bolesnima i potrebitima učinila ih je ključnim akterima u održavanju socijalne kohezije i pružanju podrške najslabijim članovima društva. Od svoje imovine bratovštine su često osnivale hospitale, posebno u vrijeme kada su vladale epidemije kuge i gube.¹⁸⁸ Tako se u Splitu za vrijeme kuge na temelju zavjeta osnivaju dvije bratovštine Gospe od Zdravlja.¹⁸⁹ U manjim komunama slabije moći rad hospitala omogućuju moćne bratovštine, a u Trogiru i Splitu poznate su one Sv. Duha. One su vjerojatno osnovane po uzoru na rimsku hospitalsku bratovštinu *Sancto Spirito* iz 14. stoljeća.¹⁹⁰ Informacije o splitskoj bratovštini saznajemo iz Matrikule Sv. Duha nastale 1524./1525. godine. Osnovan je u 15. stoljeću¹⁹¹ od strane bratovštine koja je njime i upravljala, a bio je smješten uz istoimenu crkvu. Financijsku sigurnost temeljila je na posjedovanju više nekretnina u gradu. Dobra koja je posjedovala služila su za održavanje hospitala i pomaganje bratimima te siromašnima.¹⁹² Hospital je primao sve one kojima je pomoć bila potrebna, bez obzira na spol, podrijetlo ili vrstu pomoći. O primanju šticećenika odlučivali su bratimi i to većinski, glasanjem kuglicama o pojedinom slučaju, te je bilo strogo zabranjeno primiti nekoga bez suglasnosti

¹⁸⁴ Primjerice u Dubrovniku je postojala bratovština sv. Ivana (glavosijeka), gdje su članovi pružali potporu osuđenima na smrt. U 16. stoljeću njezini bratimi pomažu i oboljele od kuge pa tada mijenja naziv u bratovštinu sv. Roka – jednog od svetaca zaštitnika od te pošasti. - Isto, str. 154

¹⁸⁵ Ivica Moškato, "Dolske bratovštine", *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 12, 2014., str. 139.

¹⁸⁶ Josip Bratulić, "Srednjovjekovne bratovštine i crkvena prikazanja", *Dani Hvarškoga kazališta*, 2, 1985., str. 452.; U 12. stoljeću također se spominju u Povaljskoj listini, kao i u Zadru. Vidi u: Perislav Petrić, "Pravila Bratovštine svetoga Roka u Splitu na hrvatskom jeziku (u povodu 540. obljetnice osnivanja bratovštine)", *Čakavska rič : Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, Vol. XIX No. 1, 1991., str. 3.

¹⁸⁷ Isto

¹⁸⁸ Isto

¹⁸⁹ Grga Novak, *Povijest Splita, sv. II.*, Split, 1978., str. 374

¹⁹⁰ Irena Benyovsky i Tatjana Buklijaš, „Bratovština i hospital sv. Duha u Splitu u srednjom i ranom novom vijeku“, *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2005., str. 626

¹⁹¹ Spominje ga splitski krojač Jurje Jurgenić u svojoj oporuci, čime godina 1437. postaje *terminus ante quem*. – Isto

¹⁹² Isto

ostalnih članova.¹⁹³ U Matrikuli su također zapisana pravila i dužnosti, kako bratima, tako i štíćenika hospítala. Tako su bratimi bili dužni pomagati štíćenicima te osigurati sve što im je potrebno poput hrane, pića, novca, drva za ogrjev i slično, a štíćenici su morali biti moralni i pobožni, te naravno, obaviti ispovijed prije ulaska u hospital. Krajem 16. stoljeća hospital je renoviran i nedugo zatim pretvoren u vojnu bolnicu.¹⁹⁴ Sredstva za rad i uzdržavanje bratovštine i štíćenika, hospitali su dobivali i oporučnim legatima.¹⁹⁵ Analizom uzorka oporuka splitskih obrtnika iz 15. stoljeća, bratovštine su u čak 47% slučajeva bile primateljji karitativnih legata, a sami hospitali tek u 8%.¹⁹⁶

Osim karitativne djelatnosti, bratovštine su se bavile održavanjem pučkih pobožnosti kao što su procesije i hodočašća. Procesije bratovština bile su mnogo više od običnih vjerskih obreda; one su bile ključni dio kolektivnog identiteta i društvene kohezije u srednjovjekovnim i ranonovovjekovnim zajednicama. Kroz procesije, bratimi su izražavali svoju pobožnost, pokazivali društvenu snagu i povezivali se s ostalim članovima zajednice u zajedničkoj vjeri i ciljevima. Ove javne manifestacije vjere bile su istodobno i duhovni i društveni događaji. Bitnu ulogu bratovštine su imale u najvažnijim gradskim svečanostima kao što su dan obilježavanja sveca zaštitnika grada,¹⁹⁷ ili u proslavama nekih drugih istaknutih blagdana kroz crkvenu godinu.¹⁹⁸ Uz procesije, razvijala se i lokalna tradicija. Iz pjevanih obreda za vrijeme ophoda razvila se najstarija duhovna književnost na narodnom jeziku u obliku crkvenih prikazanja. Najstarija hrvatska crkvena pjesmarica pripada Bratovštini Svih svetih u Korčuli te potječe iz 15. stoljeća. Pisana je čakavskim dijalektom.¹⁹⁹ Ista bratovština sačuvala je i najstariju laudu, a u fondu starog splitskog arhiva nalazi se jedna lauda koju su vjerojatno pjevali splitski flagelanti.²⁰⁰

¹⁹³ Isto

¹⁹⁴ Isto

¹⁹⁵ Hospital Sv. Duha u Trogiru dobivao je minimalno deset solida od svakog pojedinca koji sastavi oporuku, što je bilo propisano statutom, no u Splitu oporučivanje hospítala nije bilo obavezno. - *Statut grada Trogira*, R, gl. 2, str. 291-292.

¹⁹⁶ Andrić, T., "Socijalna osjetljivost...", str. 13; O legatima splitskih obrtnika bratovštinama vidi str. 16

¹⁹⁷ U Dubrovniku je na blagdan sv. Vlaha koji se održava 3. veljače običaj bio (i ostao je do danas) da bratimi u katedralu ulaze noseći zastave svojih bratovština, svijeće i druge darove. - Benyovsky, I, "Bratovštine...", str. 156

¹⁹⁸ Na dan Svijećnice u Šibeniku se održavala *festa nostra* za nove članove bratovštine Majke od Milosrđa. Uoči blagdana, svake je godine održavana procesija u kojoj se nosila slika Gospe kroz grad. Više u: Petric, S., "Bratovštine u Šibeniku", str. 117

¹⁹⁹ Šanjek, F., *Crkva i kršćanstvo...*, str. 454

²⁰⁰ Novak, G., *Povijest Splita*, str. 579

4. Nove okolnosti – utjecaj opasnosti na pobožnost

Bojazan od raznih pošasti, poput kuge, gube, gladi i ratova, imala je dubok utjecaj na pobožnost ljudi u srednjem vijeku. Te katastrofe često su izazivale osjećaj nemoći i straha među stanovništvom, potičući ih da se okrenu vjeri u potrazi za zaštitom, nadom i objašnjenjem za nesreće koje su ih zadesile. Kao najveće prijetnje sigurnosti splitskog stanovništva u srednjem vijeku javljaju se kuga i nova svjetska sila - Osmansko Carstvo.

4.2. Utjecaj turske opasnosti

Za bolje razumijevanja utjecaja osmanske opasnosti na svijest Splitskana u srednjem vijeku, važno je prikazati povijesnu situaciju u tom razdoblju. Od druge polovice 15. stoljeća na prostoru Dalmacije dolazi do neprestanih osmanskih pljačkaških upada koji su za cilj imali demoralizaciju stanovništva te iscrpljivanje gospodarstva i ometanje svakog aspekta normalnog života. Znak za uzbunu bio je pad Bosne 1463. godine, a prve turske provale na području Hrvatske javile su se već 1467. godine međutim to su još bile manje provale.²⁰¹ Postupno one postaju sve češće i bivaju sve bliže samim gradskim bedemima dalmatinskih gradova, time i samog Splita. O učestalosti napada govori i podatak da su, u razdoblju od 1467. do 1500. godine, dakle u razdoblju od 33 godine, područje Splita i Trogira te njihovih distrikta napadnuti osamnaest puta.²⁰² Idućih desetljeća situacija za Split postajala je sve nepovoljnija. Dolaskom na vlast Sulejmana Veličanstvenog, od dvadesetih godina 16. Stoljeća, gradovi u dalmatinskom zaleđu padaju kao kule od karata. Predaju se Knin i Skradin, a posebna uzbuna za Split bio je pad Klisa 1537. godine.²⁰³ Uzmemo li u obzir da je Split tada bio jedan od najslabije branjenih gradova u Dalmaciji, kojeg su branile antičke zidine Dioklecijanove palače, već oronule i neotporne na topovsku paljbu, jednako kao i stoljeće i pol stare renesansne zidine na zapadu grada, jasno je zašto su Splitskani strahovali za svoju sigurnost. Nije pomoglo ni to što se okolno stanovništvo zbog straha razbježalo pa je sve zajedno pridonijelo depopulaciji grada i smanjenju mogućnosti njegove obrane.²⁰⁴ Ovako nepogodna situacija u kojoj je stanovništvu kontinuirano prijetila opasnost, snažno je utjecala na aspekte svakodnevnog života, kako na gospodarski i politički, tako i na crkveni i

²⁰¹ Tomislav Raukar, "Hrvatska na razmeđu XV. i XVI. stoljeća." *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol 17, No.1, 1990., str. 8.

²⁰² Kunčić, M., *Od pošasti sačuvaj nas...*, str. 60

²⁰³ Detaljnije o prodiranju Osmanlija u Dalmaciju vidi u: Novak, G., *Prošlost Dalmacije*, str. 162.

²⁰⁴ Isto

pobožni život.²⁰⁵ U tom kontekstu, do izražaja će doći pojačani rad prosjačkih redova, posebice franjevac. Oni će nastojati sačuvati i obnoviti Katoličku crkvu.²⁰⁶

Prirodno je da se čovjek, u situaciji kada se osjeća nemoćnim, okreće nekim višim instancama, a u kršćanstvu je to Bog. Za pretpostaviti je stoga, da su se Splićani u najmračnijim trenucima, kada su ih samo zidine dijelile od smrti i užasa, okretali Bogu. Veliki broj humanista piše djela u kojima izražavaju zabrinutost o tadašnjoj političkoj situaciji, ali istovremeno i pobožnost, čime se rađa novi književni podžanr - *Antiturcica*.²⁰⁷ Najpoznatiji od njih svakako je Marko Marulić, a primjer takvog djela je *Molitva suprotiva Turkom* koja počinje piščevim zazivanjem Boga da ih obrani od Turaka²⁰⁸ Votivnost u ovom razdoblju uočavamo i u djelima drugih umjetnosti, prije svega slikarstva.²⁰⁹

4.3. Utjecaj kuge

Zdravstveni uvjeti u srednjem vijeku bili su loši, a ljudi nisu imali osnovne higijenske navike poput pranja ruku ili odjeće te čišćenja doma. Prehrana srednjovjekovnog čovjeka uglavnom je bila jednolična a obroci neredoviti, te je glad bila česta pojava. Situaciju su dodatno pogoršavale vremenske neprilike, odnosno prirodne nepogode poput suše koje su dovodile do nedostatka hrane. Takve prilike bile su plodno tlo za razvoj raznih infekcija i bolesti, ali i epidemija. Kuga, ili Crna smrt, kako se popularno naziva zbog straha i pogubnosti koju je izazivala, pošast je koja je kroz čitav srednji vijek bila česta pojava.²¹⁰

U srednjem vijeku uzrok kuge nije bio poznat, već se pripisivao nadnaravnim pojavama. O tome nam svjedoči za Split veoma važan zapis *A Cutheis tabula*, koji se smatra djelom roda Kuteja, koji je vjerojatno poticao iz patricijske obitelji.²¹¹ Naime, Kutej je pisao kako je uzrok dolaska kuge u Split 1348. godine posljedica grijeha i zločina koji su učinjeni protiv Boga.

²⁰⁵ Kunčić, M., *Od pošasti sačuvaj nas...*, str. 54

²⁰⁶ Šanjek, F., *Crkva i kršćanstvo...*, str. 286

²⁰⁷ Luko Paljetak, "Molitva suprotiva Turkom u kontekstu protuturskog otpora u Europi Marulićeva vremena i poslije njega", *Colloquia Maruliana*, Vol. 11, 2002., str. 334

²⁰⁸ *Svemogi Bože moj, kim svaka postaju,*

odvрати jur gnjiv tvoj ter pomiluj naju.

Ostavi zlu volju, pozri na verni puk

gdi tarpj nevolju svakdan od turskih ruk. - isto

²⁰⁹ O votivnim slikama Splita s prikazima likova Bogorodice i svetaca kao zaštitnika od Osmanlije vidi u: Kunčić, M., *Od pošasti sačuvaj nas...*, str. 82

²¹⁰ Taj se izraz počeo upotrebljavati u 17. stoljeću i to od latinske riječi *atra* što bi značilo strašna, crna - Boris Blažina, „Crna smrt najveća pandemija“, *History.info : povijesni časopis*, God.3, 14, 2017., str. 50

²¹¹ Između 1371. i 1388. godine Kutej je napisao djelo *A Cutheis Tabula*, kojega je objavio Ivan Lučić u 17. stoljeću. U njemu su opisani događaji iz splitske povijesti druge polovine 14. stoljeća, a spis je posebno važan za proučavanje epidemije kuge iz 1348. godine. Više u: „Cutheis“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2024. Pristupljeno 25.8..2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/cutheis>>. Pristupljeno 16. 7. 2024.

Pojavu kuge opisuje poprilično detaljno i slikovito. Navodi kako je u to vrijeme došlo do pomrčine Sunca i zvijezda, nebo je prekrila tama, a zrak je bio zagađen. Prema njegovim riječima, to zlo poharalo je zemlju, javljali su se potresi i olujni vjetrovi, a ptice su kroz pjev iznosile tugu.²¹² Scene koje opisuje zvuče apokaliptično, a mnogi ljudi tog doba su zaista vjerovali da dolazi kraj svijeta. Isto tako, metaforički navodi kako su vukovi grabili i djecu i ljude žderući ih željni krvi, dok su u njima vladali demoni.²¹³ Ovaj dramatičan opis epidemije samo svjedoči razini očaja i prestravljenosti kojoj je tadašnje stanovništvo moralo biti izloženo. Zbog izrazito velikog broja mrtvih došlo je do problema s ukopima. Znalo se dogoditi da pokojnika nema tko sahraniti jer nitko od njegovih bližnjih više nije živ. Uz to, postojala je velika opasnost od zaraze, stoga su mnogi bježali glavom bez obzira. Sve to rezultiralo je time da mnoga tijela nisu mogla biti zbrinuta na adekvatan način, već su ležala na ulici poput strвина, što nije bilo u skladu s kršćanskim tradicijama pokapanja mrtvih.²¹⁴ O neizvjesnoj situaciji po pitanju pogreba saznajemo iz matrikule bratovštine Presvetog Sakramenta iz 1491. godine u kojoj stoji kako su “*bratimi dužni providjeti hranom i svim potrebnim bratima zaražena kugom (...) a umre li, i pristojnim sprovodom, ako ga vlast ne zabrani radi pogibelji od zaraze.*”²¹⁵

Obzirom da kuga svoje žrtve nije birala već su od nje stradavali svi, i stariji i mlađi, i bogati i siromašni, tako su umirali i oni Bogu “najbliži”, a to je svećenstvo. Vjernici su se stoga počeli zapitkivati o Božjoj pravednosti. Neki su smatrali kako su svećenici ionako podložni grijesima, pa je to njihova kazna, dok su drugi počeli propitkivati vječno spasenje, jer su vjerovali da unatoč svemu, čovječanstvo nije zaslužilo ovakvu okrutnost.²¹⁶ Takva situacija potakla je jačanje iskazivanja vjere. Pobožnost se prakticirala čestom molitvom i hodočašćima, a posebno popularni postaju sveci zaštitnici od bolesti: sv. Sebastijan, sv. Roko, sv. Blaž, sv. Ana i Djeвица Marija.²¹⁷ O njihovu kultu u Splitu na prijelazu iz srednjeg u novi vijek svjedoči postojanje bratovština Sv. Stjepana i Sv. Roka, a na Peristilu su svecima bile podignute i male crkvice koje su stajale jedna do druge.²¹⁸ Vjera se iskazivala i davanjem

²¹² „A Cutheis tabula“, u: *Legende i kronike*, str. 191-192

²¹³ Isto

²¹⁴ Isto, str. 192-196

²¹⁵ Danica Božić-Bužančić, “Opute Bratovština sv. Roka i sv. Sebastijana u Splitu“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 21 No. 40, 1997., str. 56; U statutu nema spomena o zabrani pogreba, ni kugi općenito, međutim 1348. godine donosi se odredba “O čišćenju ulica” u kojoj se naređuje zapošljavanje četiri čovjeka koji će održavati ulice čistima da bi bile “ugodna mirisa, a ne zagađene smradom”. Ona bi se mogla povezati s kugom, ako uzmemo u obzir vjerovanje da se bolest širila smradom. - *Splitski statut*, R., gl. XV., str. 346

²¹⁶ Ravančić, G., „Historiografija o epidemiji Crne smrti“, str. 195

²¹⁷ Kunčić, M, *Od pošasti sačuvaj nas...*, str. 65

²¹⁸ Božić-Bužančić, D, “Opute Bratovština sv. Roka i sv. Sebastijana u Splitu“, str. 57-58

pobožnih legata za izradu votivnih slika²¹⁹, ali i za izradu čitavih crkvenih oltara posvećenih *anti-peste*²²⁰ svecima.²²¹

Kuga je nesumnjivo utjecala na promjene u pobožnosti koje su se dogodile iz prelaska srednjeg u novi vijek, no nikako ne bi trebalo godinu 1348. promatrati ključnom. Iako je Crna smrt dala poticaj tim promjenama, one su posljedica puno širih događanja, tzv. procesa dugog trajanja, koje su duže vrijeme formirale čovjekovu percepciju smrti.²²²

²¹⁹ Votivne slike rađene su kao izraz zahvalnosti Bogu, ili nekom svecu zbog ukazane milosti, ili zbog traženja nadnaravne pomoći u nekom nesretnom trenutku. - Kunčić, M., *Od pošasti sačuvaj nas...*, str. 74

²²⁰ Naziv za svece zaštitnike od kuge; protukužni sveci

²²¹ Isto

²²² Isto, str. 66

5. Zaključak

Kršćanska tradicija u Splitu stara je koliko i sam grad, ali su se običaji i iskazivanje pobožnosti radikalno mijenjali tijekom stoljeća. Od prvih kripto-kršćana koji vjeru prakticiraju u tajnosti, unutar vlastitih domova, ili još jednostavnije, u tišini srca i misli, u doba Dioklecijana javljaju se prvi mučenici, koji pobožnost iskazuju nepokolebljivom vjerom, čak i po cijenu života. Oni će se kasnije uzdignuti do statusa sveca i postati objekti štovanja od strane svekolikog puka kroz razne ceremonije, molitve, čašćenje ikona ili relikvija te razne druge oblike vjerske prakse.

Da bismo shvatili pobude srednjovjekovnog čovjeka, temu pobožnosti potrebno je promatrati iz konteksta tog vremena. U periodu kada su vjera i svakodnevnica bile neodvojivo povezane, pobožnost nije predstavljala samo duhovni izraz, već i temelj zajedničkog identiteta i društvene kohezije. Ona je bila srž društva i temeljno sredstvo za razumijevanje svijeta, jednostavno neophodna za održavanje društvene stabilnosti u neizvjesnim vremenima srednjeg vijeka. U društvu gdje je broj obrazovanih ljudi bio izrazito malen, Crkva je, uz svjetovne vlasti, bila vrhovni autoritet. Uspostavljala je i održavala etičke standarde te oblikovala ponašanje pojedinaca, no još važnije, nudila je sigurnost i nadu. Ovo povjerenje u Crkvu i Boga, kao i duboka duhovna predanost, manifestirali su se u različitim oblicima. Na temelju sačuvane građe vidimo kako je u Splitu najčešći oblik bio iskazivanje pobožnosti oporučnim legatima, što je uključivalo zamjenska hodočašća, molitve i mise za spas duše, pomaganje socijalnih i sakralnih institucija poput bratovština, te aktivno sudjelovanje u istima. Analizom takvih oporuka otvara se pitanje o motivima i okolnostima njihova nastanka. Jesu li one izraz duhovne predanosti i želje za povezanošću s Bogom? U skladu s prethodno iznesenim o odnosu Crkve i vjernika, smatram da svakako jesu. Međutim, ne može se zanemariti još jedan vrlo jasan motiv, a to je strah od onostranog. Lako je zamisliti da čovjeka, u trenucima kada mu se bliži posljednji čas, obuzima strepnja i strahopoštovanje pred neizvjesnošću onoga što ga čeka nakon smrti. Često smo i sami svjedoci kako se, u teškim i neizvjesnim trenucima, ljudi okreću Bogu, bez obzira na to koliko su prethodno prakticirali svoju vjeru. Postoji i treći motiv kojega možemo opisati kao svojevrsni "trend". To bi značilo da je u srednjem vijeku oporučivanje bilo ustaljeno, popularno, stoga mnogi nisu previše dvojili, već su slijedili obrazac ponašanja.

Osim legata, pobožnost se iskazivala sudjelovanjem u ceremonijalu i liturgijskim obredima. Za Splitskane, *Festum S. Domnii* bila je (i ostala) više od običnog blagdana. To je dan kada se

grad ujedinijuje, kada se prisjećaju svoje povijesti i tradicije, te kada se izražava posebna pobožnost prema svom zaštitniku. Sudamja ima duboko ukorijenjenu važnost u identitetu Splita, a svetkovina Svetog Dujma jedan je od najsnažnijih simbola povijesne i duhovne povezanosti građana s njihovim gradom. Činjenica da se blagdan u kontinuitetu slavi više stotina godina, možda i cijelo tisućljeće, svakako je dokaz ovih tvrdnji. Podržavajući religijsku tradiciju u kojoj je odrastao, narod slobodno i kreativno oblikuje svoj vlastiti izraz katoličanstva, unutar granica službenog crkvenog nauka.

Objavljeni izvori

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, ur. Tadija Smičiklas (II-XII), Zagreb, 1904-1990.

Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, (ur. Slavko Grubišić), Šibenik, 1982.

Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, (ur: Mirko Mađor), Zagreb: Dom i svijet, 2007.

Liber aureus communitatis Spalati I., (prir. Vedran Gligo, Marin Berket, Vladimir Rismondo, Ljerka Šimunković), Split, 1996.

Lučić, Josip, "Spisi dubrovačke kancelarije, Zapisi notara Tomazina de Savere (1283-1284)", *Monumenta historica Ragusina*, sv. II., Zagreb, 1984.

Statut grada Poreča iz 1363. godine, (prir. Mirko Zjajčić), *Monumenta Historico Juridica Slavorum Meridionalum XIII*, Zagreb, 1979.

Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo (prir. Antun Cvitanić), Split 1998.

Statut grada Trogira (prir. Marin Berket, Antun Cvitanić, Vedran Gligo), Split 1988.

Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (prir. Olga Perić i Mirjana Matijević Sokol), Split: Književni krug, 2003.

Euzebije Cezarejski, "Crkvena povijest", (ur. Marijan Mandac), Split: Služba Božja, 2004.

Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, "O smrtima progonitelja", (ur. Nenad Cambi), Split: Književni krug, 2005.

Bibliografija

Tonija Andrić, "Dopuna saznanja o pobožnosti splitskih obrtnika u 15. stoljeću", *Croatica Christiana periodica*, Vol. 38 No. 74, 2014., str. 1-21

Tonija Andrić, "Socijalna osjetljivost obrtničkog sloja u Splitu sredinom 15. stoljeća", *Historijski zbornik*, Vol. 66 No. 1, 2013., str. 1-23

Tonija Andrić, "Štovanje svetaca i pobožnost splitskih obrtnika prema oporukama 15. stoljeća", *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst* (ur. Joško Belamarić et. alt.). Književni krug Split, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu. Split 2014., str. 451-478

Ivan Armanda, "Splitski nadbiskup u povijesnim vrelima i literaturi", *Kulturna baština* 38, Split, 2012.

Ivo Babić, *Iz dalmatinskog srednjovjekovlja*, Književni krug Split, 2019.

Anđelko Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1990.

Julije Bajamonti, "Nastavak povijesti Sv. Dujma", (ur. Duško Kečkemet), *Zapisi o gradu Splitu*, Marko Marulić, Split, 1975.

Tatjana Ban, "Sudamja – Fjera sv. Duje", *Ethnologica Dalmatica*, Vol. 20, 2013.

Ivan Basić, „Prežitci kulta sv. Feliksa u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku – arhitektonska pozadina kulta relikvija". *Hagiologija: kultovi u kontekstu*. ur. A. Marinković, T. Vedriš, Leykam. Zagreb., 2008.

Marijana Belaj, "Sveci zaštitnici u pobožnosti zajednice: studija o Krivom Putu kod Senja", *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 19 No. 1, 2007.

Irena Benyovsky, "Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima", *Croatica Christiana periodica*, Vol. 22 No. 41, 1998.

Irena Benyovsky i Tatjana Buklijaš, „Domus Christi in late-medieval Dubrovnik: a therapy for the body and soul“, *Dubrovnik annals* 8, 2004.

Irena Benyovsky i Tatjana Buklijaš, „Bratovština i hospital sv. Duha u Splitu u srednjom i ranom novom vijeku“, *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, (ur. Neven Budak) Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2005.

Boris Blažina, „Crna smrt najveća pandemija“, *History.info : povijesni časopis*, God.3, 14, 2017.

Tatjana Buklijaš, „Od hospitala do bolnice: pretpovijest jedne moderne institucije“, *Hrvatska revija*, br. 3, Zagreb 2004.

Ivan Bodrožić, „Bitni teološki elementi životopisa sv. Dujma objavljenih u Farlatijevu Illyricum sacrum“, *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, (ur: Joško Belamarić, Bratislav Lučin, Marko Trogrlić i Josip Vrandečić) Književni krug Split, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu. Split, 2014.

Danica Božić-Bužančić, "Opute Bratovština sv. Roka i sv. Sebastijana u Splitu", *Croatica Christiana periodica*, Vol. 21 No. 40, 1997.

Josip Bratulić, "Srednjovjekovne bratovštine i crkvena prikazanja", *Dani Hvarškoga kazališta*, 2, 1985.

Frane Bulić, Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb: Tiskara hrvatskog kat. tiskovnog društva, 1912.

Nenad Cambi, "Antička baština samostana Sv. Frane u Splitu", *Adrias : zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, No. 12, 2005.

Nenad Cambi, "Kult Marije u Solinu i Splitu (IV.-XI. st.) u svjetlu arheološke evidencije", *Bogoslovska smotra*, Vol. 44 No. 2-3, 1974.

Nenad Cambi, "Početci kršćanstva u Dalmaciji: Povijesni aspekt." *Adrias : Croatian Academy of Arts and Sciences Split Institute of Arts and Sciences journal*, No. 20, 2014

Lovorka Čoralić, "Ad viaggium pro anima mea - hodočašća u Santiago de Compostelu u oporučnim spisima hrvatskih iseljenika u Mlecima (XV. - XVI. stoljeće)", *Povijesni prilozi*, Vol. 29 No. 38, 2010.

Arsen Duplančić, "O splitskim zvoncima", *Kulturna baština* 37, Split 2011.

Arsen Duplančić, Milan Ivanišević, Slavko Kovačić, *Sveti Dujam : štovanje kroz vjekove*, Split : Crkva u svijetu, 2004.

Richard W. Emery, "The Black Death of 1348 in Perpignon", *Speculum*, vol. XLII, No.4, 1967.

Cvito Fisković, "Dva pravilnika trogirskih bratovština na hrvatskom jeziku" *Čakavska rič*, sv. 1, Split, 1971.

Cvito Fisković, "Iskopine srednjovjekovne crkve sv. Eufemije u Splitu", *Historijski zbornik*, Vol. 1 No. 1-4, 1948.

Cvito Fisković u: "Splitski lazaret i leprozorij", *Izabrani spisi*, Split. 2008.

Igor Fisković, "Kiparski prikaz martirija sv. Arnira u Splitu", *Pasionska baština ... : muka kao nepresušno nadahnuće kulture* :, 2 , 2000.

Sabine Florence Fabijanec, "Od sajma do sajma: pomorski obalni promet u ritmu svetaca zaštitnika na Jadranu krajem srednjeg vijeka", *Croatica Christiana periodica*, Vol. 38 No. 74, 2014.

Gabričević, Branimir, "Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXII, 1960, Split 1967.

Legende i kronike, (ur. Vedran Gligo, Hrvoje Morović) , Split: Čakavski sabor 1977.

Ivo Goldstein, Borislav Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb: Novi Liber, (Historiae, knjiga 7), 2006.

Hrvoje Gračanin, "Od Hrvata pak koji su stigli u Dalmaciju odvojio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom : Razmatranja uz DAI c. 30, 75-78", *Povijest u nastavi*, Vol. VI No. 11 (1), 2008.

Johan Huizinga, *Jesen srednjega vijeka*, Naprijed, Zagreb 1991.

Nada Klaić, *Historia Salonitana maior*, Beograd, 1967.

Meri Kunčić, *Od pošasti sačuvaj nas. Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 2008.

Kurelić, Robert., "Simboli i ceremonije – perspektive u proučavanju srednjovjekovlja", *Tabula : časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*, No. 12, 2014.

Krešimir Kužić, "Vjersko stanje na hrvatskoj obali prema putopisima njemačkih hodočasnika (14.-17. st.)" *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 28 , 2010.

Slavko Kovačić, *Kršćanstvo i Crkva u starom i srednjem vijeku*, Verbum, Split, 2004.

Zoran Ladić, *Last will: passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*, Zagreb, 2012.

Zoran Ladić, "Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih vidova svakodnevnog života i materijalne kulture", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 21 , 2003.

Zoran Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 20, Zagreb 2003.

Zoran Ladić, "O plemstvu i svećenstvu Srednjovjekovne Slavonije u Rimu 1433. godine. Prilog proučavanju pobožnosti u Srednjovjekovnoj Slavoniji.", *Povijesni prilozi*, Vol. 15 No. 15, 1996.

Zoran Ladić, "O procesu demokratizacije u pisanju kasnosrednjovjekovnih privatno-pravnih bilježničkih isprava u istočno-jadranskim komunama“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 32, 2014.

Zoran Ladić, „O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka“, *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, (ur. Neven Budak) Zagreb 2005

Zoran Ladić, "Oporučni legati *pro anima* i *ad pias causas* u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 17 , 1999.

Zoran Ladić, "Ponukani pobožnošću i znatiželjom. O kasnosrednjovjekovnim rapskim hodočasnima", *Kolo : časopis Matice hrvatske*, 4, 2006.

Ladić, Zoran, "Socijalno kršćanstvo kao dominantni oblik pobožnosti na istočnoj obali Jadrana u razvijenom i kasnom srednjem vijeku", *VII. ISTARSKI POVIJESNI BIENNALE. Religio*,

fides, superstitiones...: o vjerovanjima i pobožnosti na jadranskom prostoru, Poreč, Hrvatska, 2015.

Jacques Le Goff, *Srednjovjekovni imaginarij. Eseji*, Zagreb, 1993.

Nela Lonza, "Ego fui per omnia loca sancta: hodočašće Dubrovkinje Maruše u Svetu Zemlju 1394.", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 52=529, 2017.

Bratislav Lučin, „Povratak Adama Parižanina“, *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, 2014.

Tomislav Marasović, "Splitska katedrala u ranome srednjem vijeku", *Archaeologia Adriatica*, Vol. 4. No. 1., 2010.

Emilio Marin, "Biskupi Venantius, Domnio i Primus", u: *Starokršćanska Salona, Latina et Graeca*, Zagreb, 1998.

Mirjana Matijević-Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, Jastrebarsko 2002.

Ivica Moškato, "Dolske bratovštine", *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 12, 2014.

Ante Nazor, "Granica između Splita i Poljica i splitsko-poljički sukobi u XIV. i XV. stoljeću (Dio prvi – Izdvajanje Poljica u zasebnu jedinicu i pitanje pripadnosti Primorja tijekom srednjeg vijeka)", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 20 , 2002.

Grga Novak, *Povijest Splita, sv. II.*, Split, 1978.

Grga Novak, *Prošlost Dalmacije, knjiga I.*, Marjan tisak Split, 2004.

Zrinka Novak "Život trogirske komune pod zaštitom bl. Ivana Trogirskoga i sv. Lovre", *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, god. 16, br. 4, Zagreb, 2006.

Luko Paljetak, "Molitva suprotiva Turkom u kontekstu protuturskog otpora u Europi Marulićeva vremena i poslije njega", *Colloquia Maruliana*, Vol. 11 , 2002.

Milorad Pavić, *Jugoistočna Europa pod Osmanskom vlašću: od pada Carigrada do Svištovskog mira*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014.

Makso Pelozo, "Rekognicija relikvija dalmatinskih i istarskih mučenika u oratoriju svetog Venancija kod baptisterija lateranske bazilike u Rimu 1962-1964 godine", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXIII.-LXIV., 1961.

Perislav Petrić, Pravila Bratovštine svetoga Roka u Splitu na hrvatskom jeziku (u povodu 540. obljetnice osnivanja bratovštine), *Čakavska rič : Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, Vol. XIX No. 1, 1991.

Slavka T. Petrić, „Bratovštine u Šibeniku“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 21, 1997.

Željko Rapanić, „Propast Salone“, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/43 2016.

Željko Rapanić, "Sveti Dujam – splitski patron", u: Željko Rapanić, Milan Ivanišević, Zvonimir Buljević, *Sveti Dujam*, Split: Biblioteka Buvina, 1997.

Goran Ravančić, "Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća", *Povijesni prilozi*, Vol. 30 No. 40, 2011.

Tomislav Raukar, "Hrvatska na razmeđu XV. i XVI. stoljeća." *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol 17, No.1, 1990.

Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*, Zagreb, 1997.

Tomislav Raukar, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977.

Josip Srebrić, "1500. obljetnica Bogorodičine slave", *Obnovljeni Život : časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 12. No. 7., 1931.

Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata: srednji vijek*, Zagreb, 1993.

Bogdan Šušnjar, *Sveti Dujam i salonitanski mučenici*, Split, 2004.

Branislava Vojnović, "Sveti Duje - zaštitnik Splita", *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Vol. 22 No. 15, 1992.

Popis mrežnih stranica

„Cutheis“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2024. Pristupljeno 25.8..2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/cutheis>>. Pristupljeno 16. 7. 2024.

“Euzebijije iz Cezareje” *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/euzebijije-iz-cezareje>>. Pristupljeno 24.8.2024.

”Illyricum sacrum.“ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/illyricum-sacrum>>. Pristupljeno 12.8.2024.

“Laktancije Firmijan, Lucije Cecilije”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 24.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/laktancije-firmijan-lucije-cecilije>>. Pristupljeno 24.8.2024.

”Čedadsko evanđelje.” *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/cedadsko-evandjelje>> . Pristupljeno 2.8.2024.

„Mariology“, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Mariology>,
Pristupljeno 27.08.2024.

Sažetak

Ovaj rad istražuje pobožnost i vjerski ceremonijal u srednjovjekovnom Splitu, s naglaskom na njihovu ulogu u društvenom i duhovnom životu grada. Pobožnost nije bila samo izraz osobne duhovnosti, već i javni čin koji je oblikovao svakodnevne aktivnosti, rituale i zajedničke vrijednosti. Split je bio duboko prožet religioznim aktivnostima koje su obuhvaćale politiku, javne ceremonije i privatne obrede. Crkva je imala ključnu ulogu u oblikovanju moralnih i etičkih normi, djelujući kao vrhovni autoritet. Kroz milosrdne legatate, zamjenska hodočašća i sudjelovanje u bratovštinama, vjernici su ne samo izražavali svoju predanost vjeri, već su istovremeno uspostavljali i održavali tradicije.

Rad se fokusira na štovanje svetaca koji su imali, a imaju i danas, važnu ulogu u vjerskom životu Splita. To su mučenici sveti Staš, Arnir, Feliks, a posebno se ističe splitski zaštitnik sveti Dujam. Također analizira ulogu Bogorodice, čiji kult postaje iznimno važan na prijelazu iz srednjeg u novi vijek. Drugi, glavni dio rada posvećen je ceremonijalu *Feste sancti Domnii* i analizi pisanih izvora u kojima nalazimo legatate *ad pias causas*, koji istražuju kako su se oblikovale vjerske prakse u srednjovjekovnom Splitu, čuvajući i razvijajući njegov kulturni i vjerski identitet. Analiza gradskog statuta i usporedba sa statutima drugih dalmatinskih gradova pruža uvid u specifičnosti vjerskih praksi, dok djela srednjovjekovnih kroničara dopunjuju razumijevanje povijesnog konteksta. Završni dio rada bavi se utjecajem društveno-političkih čimbenika na promjene u iskazivanju pobožnosti.

Ključne riječi: pobožnost, ceremonijal, sveti Dujam, milosrdni legati, Split

Piety and religious ceremonial in medieval Split

Abstract

This paper explores piety and ceremonial practices in medieval Split, with a focus on their role in the social and spiritual life of the city. Piety was not only an expression of personal spirituality but also a public act that shaped daily activities, rituals, and shared values. Split was deeply immersed in religious activities that encompassed politics, public ceremonies, and private rituals. The Church played a key role in shaping moral and ethical norms, acting as the supreme authority. Through charitable legacies, substitute pilgrimages, and participation in brotherhoods, believers not only expressed their devotion to faith but also established and maintained traditions.

The paper focuses on the veneration of saints who had, and still have, an important role in the religious life of Split. These include the martyrs St. Staš, Arnir, and Felix, with a special emphasis on the city's patron saint, St. Domnius. Additionally, it analyzes the role of the Virgin Mary, whose cult became highly significant during the transition from the medieval to the early modern period. The second, main part of the paper is dedicated to the ceremonial practices of the Feast of St. Domnius and the analysis of material sources such as charitable legacies, which examine how religious practices were formed in medieval Split, preserving and developing its cultural and religious identity. An analysis of the city's statutes, compared to those of other Dalmatian cities, provides insight into the specific religious practices of the region, while the works of medieval chroniclers supplement our understanding of the historical context. The final part of the paper deals with the influence of socio-political factors on changes in the expression of piety.

Keywords: piety, ceremonial, Saint Domnius, charitable legacies, Split

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Matea Borojević, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja mag. znanosti i znanosti umjetnosti, izjavljujem da je ovaj završni/diplomski rad rezultat isključivo mogega rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i literatura. Izjavljujem da ni jedan dio završnoga/diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, stoga ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnoga/diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 10.10.2024.

Potpis

**IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOGA/DIPLOMSKOGA RADA (PODCRTAJTE
ODGOVARAJUĆE) U DIGITALNI REPOZITORIJ FILOZOFSKOGA FAKULTETA
U SPLITU**

Student/Studentica: *Matea Barojević*

Naslov rada: *Pobožnost i vjerski ceremonijali u srednjovjekovnom Splitu*

Znanstveno područje: *Humanistika*

Znanstveno polje: *Povijest*

Vrsta rada: *Diplomski rad*

Mentor/Mentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): *izv. prof. dr.sc. Tonija Anđić*

Sumentor/Sumentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime):

Članovi Povjerenstva (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): *izv. prof. dr.sc. Ivan Matijević*
izv. prof. dr.sc. Miroslav Vrežić

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanoga završnoga/diplomskoga rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice potpuno odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

- a) u otvorenom pristupu
b) dostupan studentima i djelatnicima FFST-a
c) dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6 mjeseci / 12 mjeseci / 24 mjeseca (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

U slučaju potrebe (dodatnoga) ograničavanja pristupa Vašemu ocjenskomu radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnomu tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: *10.10.2024., Split*

Potpis studenta/studentice:

Matea Barojević